

Intelektualna povijest sporova o herbartizmu i Sveučilište u Zagrebu

Šanjug, Ivan

Master's thesis / Diplomski rad

2020

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **University of Zagreb, University of Zagreb, Faculty of Humanities and Social Sciences / Sveučilište u Zagrebu, Filozofski fakultet**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://urn.nsk.hr/urn:nbn:hr:131:290433>

Rights / Prava: [Attribution-NonCommercial-NoDerivatives 4.0 International](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2021-09-25**

Repository / Repozitorij:

[ODRAZ - open repository of the University of Zagreb Faculty of Humanities and Social Sciences](#)

Sveučilište u Zagrebu
Filozofski fakultet
Odsjek za povijest

**INTELEKTUALNA POVIJEST SPOROVA O HERBARTIZMU I
SVEUČILIŠTE U ZAGREBU**

Diplomski rad

Ivan Šanjug

Mentor:
dr. sc. Filip Šimetin Šegvić

Zagreb, rujan 2020.

Izjava o akademskoj čestitosti

Izjavljujem i svojim potpisom potvrđujem da je ovaj rad rezultat mog vlastitog rada koji se temelji na istraživanjima te objavljenoj i citiranoj literaturi. Izjavljujem da nijedan dio rada nije napisan na nedozvoljen način, odnosno da je prepisan iz necitiranog rada, te da nijedan dio rada ne krši bilo čija autorska prava. Također izjavljujem da nijedan dio rada nije korišten za bilo koji drugi rad u bilo kojoj drugoj visokoškolskoj, znanstvenoj ili obrazovnoj ustanovi.

A handwritten signature in black ink, appearing to read 'L. J. J. J.', positioned above a horizontal line.

(potpis)

Sadržaj

1. Uvod	1
2. Intelektualna povijest	3
2.1. Problematika konstituiranja prošlosti	5
2.2. Povijest kao narativna disciplina.....	7
2.3. Utjecaj društvenog konteksta.....	9
3. Herbartova filozofska misao	16
4. Herbartizam i austrijska filozofija	20
4.1. Herbartizam u zemljama Habsburške Monarhije.....	25
4.2. Prodor herbartovske misli u Bansku Hrvatsku	28
5. Zagrebačko sveučilište unutar hrvatskog akademskog polja	31
5.1. Politički utjecaju pri izboru i djelovanju profesora	32
5.2. Pozicija profesora u nastajućem akademskom polju.....	35
5.3. Uloga studenata	38
6. Herbartizam na Zagrebačkom sveučilištu	41
6.1. Izidor Kršnjavi	43
6.2. Franjo Marković.....	46
6.3. Gjuro Arnold.....	49
6.4. Spor „starih“ i „mladih“.....	52
6.5. Smjena paradigmi.....	56
7. Zaključak	62
Popis izvora i literature	66

1. Uvod

Početak i kraj herbartizma kao dominantnog akademskog usmjerenja uglavnom je zaboravljena tema koju možemo upotrijebiti za uvid u ono što se naziva „promjena paradigme“. Herbartizam je tijesno vezan uz nastanak modernih znanosti, a naročito pedagogije i psihologije. Širenje herbartizma unutar njemačkog govornog područja vezano je uz određene karakteristike ovog filozofskog smjera koje su se odlično uklopile u nastanak i razvoj pozitivnih znanosti.¹ Pri tome, to je bio samo jedan od brojnih smjerova koji su se natjecali za institucionalne pozicije u sklopu prvih modernih sustava višeg obrazovanja. No dominantna uloga koji je ovaj smjer zadobio unutar Austrijskog Carstva, odnosno Austro-Ugarske, u drugom dijelu 19. stoljeća nije u konačnici bila rezultat pobjede herbartovaca nad njihovim intelektualnim protivnicima, već odluka rastućeg državnog aparata. Kao što je razvoj obrazovnog sustava u Banskoj Hrvatskoj, i drugdje na hrvatskim područjima, bio pod ključnim utjecajima sličnog razvoja na austrijskom području, i hrvatska filozofija 19. stoljeća bila je pod snažnim utjecajem „austrijske“ filozofije. Samo pitanje postojanja „austrijske“ filozofije kao distinktivne u odnosu na njemačke filozofije 19. stoljeća vezano je usko uz herbartizam, budući da je svjesno suprotstavljen njemačkom postkantovskom idealizmu². Ovaj početni spor među filozofijama njemačkog govornog područja vezan je uz samog Johanna Friedricha Herbarta, koji je bio suvremenik i filozofski protivnik njemačkih klasika Friedricha Wilhelma Josepha Schellinga, Georga Wilhelma Friedricha Hegela i Arthura Schopenhauera.

U njemačkom je slučaju snaga idealističke metafizike proizašla, jednim dijelom, iz njene uske povezanosti s razvojem njemačkog romantizma u osjećajnom smislu i nacionalizma. S druge strane, filozofija ni u jednom trenutku nije bila ukorijenjena na takav način u strukturi

¹ Pozitivizam je stajalište da je postizanje znanja o svijetu moguće samo pomoću osjetilne percepcije i introspekcije te metoda empirijskih znanosti. Pozitivisti vjeruju da je uzaludno pokušavati izvoditi istine o svijetu iz navodnih samorazumljivih premisa koje se primarno ne temelje na osjetilnoj percepciji. H. B. Acton, „Comte's Positivism and the Science of Society“, *Philosophy* 26 (99), 1951, str. 291-310. Popularno objašnjenje značaja pozitivizma za austrijsku filozofsku misao je takozvana „Neurath-Hallerova teza“. Otto Neurath je tvrdio da je Beč pružio posebno plodno tlo za razvoj znanstvene koncepcije filozofije zbog rasta liberalizma u drugoj polovici devetnaestog stoljeća i antimetafizičkog duha. Ovu je tezu proširio i pojasnio Rudolf Haller koji je pokazao da je za Austrijsko područje moguće stvoriti koherentnu alternativu spekulativnom idealizmu koji je prevladavao u samoj Njemačkoj. Barry Smith, „Austrian Origins of Logical Positivism“, u: A. Szaniawski (ur.), *The Vienna Circle and the Lvov-Warsaw School*, Springer, Dordrecht, 1989, str. 19-53. Više o Hallerovom viđenju austrijske filozofije: Rudolf Haller, „On the Historiography of Austrian Philosophy“, u: T.E. Uebel (ur.), *Rediscovering the Forgotten Vienna Circle*, Springer, Dordrecht, 1991, str. 41-50.

² Sva njemačka idealistička filozofija nakon Immanuela Kanta može se opisati kao post-kantovska, no ovdje se primarno sagledava period klasičnog njemačkog idealizma i neokantijanizma 19. stoljeća.

Habsburške Monarhije, koja je u prvoj polovici 19. stoljeća vodila „proaktivnu“ njemačku politiku od Metternicha do Beusta, uglavnom u osnovici suprotnu od on dinastije Hohenzollern i Pruske. Tom je Carstvu nedostajao potencijal za nacionalističkom legitimacijom na području filozofije, već je legitimitet crpilo iz svog postavljanja kao bedema katoličanstva i dinastičke tradicije.³ Pruska i Habsburška Monarhija kretat će se između načelnih savezništva i manje ili više otvorenih rivalstva, ali pitanje oko njemačkog ujedinjenja i dominacija Pruske, koja najkasnije od 1866. ostvaruje primat na području njemačkih zemalja, dovodilo je politiku Habsburške Monarhije u potrebu za podrškom kontrastuju njemačkom idealizmu, od herbartizma do pozitivizma.

Herbartova filozofija, kako se to ponekad ističe, nije vjerno prenijeta u stvaranju „herbartovske“ pedagoške škole, ali je ta škola poslužila habsburškim vlastima prilikom obrazovne reforme nakon turbulentnih revolucija 1848./1849. godine. Znanost i obrazovanje u 19. stoljeću predstavljali su bitne poluge modernizacije „odozgo“, gdje je herbartizam poslužio u etatizacijske svrhe. Ovdje se već može govoriti o sporu između državne i crkvene jurisdikcije nad obrazovanjem, prilikom čega je herbartizam odigrao stanovitu ulogu u normativizaciji obrazovnog sustava. Kao rezultat svega navedenog herbartizam je imao važnu institucionalnu ulogu u sklopu prvog modernog hrvatskog sveučilišta – Kraljevskog sveučilišta Franje Josipa I. u Zagrebu, otvorenog 1874. godine.

Franjo Marković, prvi profesor filozofije na obnovljenom Sveučilištu, bio je značajan predstavnik herbartizma, posebice u estetici. Uz herbartizam na Zagrebačkom sveučilištu su vezani i Izidor Kršnjavi, profesor povijesti umjetnosti, te Gjuro Arnold, profesor filozofije i pedagogije. Oni će se s vremenom, kao i drugdje u Austro-Ugarskoj, morati nositi s razvojem novih smjerova u filozofiji, psihologiji i pedagogiji koji će nastojati zbaciti herbartizam s pozicije dominantne paradigme, u čemu će, naravno, u konačnici i uspjeti. Ovdje je epistemološki zanimljiva uloga koju su imali profesori kao društveno istaknuti intelektualci, ali i uloga Sveučilišta kao institucije u održavanju i promjeni paradigme. Stoga će se u ovom radu promotriti sporovi koji su doprinijeli usponu i padu herbartizma te uloge koje su pri tome imali Zagrebačko sveučilište i njeno nastavno osoblje, odnosno istaknuti intelektualci u Banskoj Hrvatskoj.

³ A. J. P. Taylor, *Habsburška Monarhija 1809-1918*, Znanje, Zagreb, 1991, str. 13-30.

2. Intelektualna povijest

Intelektualna povijest je široka poddisciplina koja proučava intelektualce, ideje i intelektualne tokove kroz povijest. Ona uključuje velik broj pristupa i metoda, pa je potrebno pobliže definirati što pod njom razumijemo. Često spominjana distinkcija je ona između „intelektualne povijesti“ i „povijesti ideja“. „Povijest ideja“ sada je već zastarjela koncepcija⁴ koja se ponekad uzima kao sinonim za intelektualnu povijest, no kada se shvaća kao zasebna disciplina ona je primarno povezana s likom i djelom Arthura Lovejoya.⁵ Lovejoyjski povjesničar ideja nastojat će organizirati povijesni narativ oko neke centralne ideje, a zatim će pratiti njezin razvoj kroz različite povijesne kontekste. Primarna kritika ovog pristupa bazira se na pretpostavljenom „platonističkom“ tumačenju „ideje“ kao razlučivo iste usprkos svim kontekstualnim promjenama.⁶ Intelektualna povijest, shvaćena različito od povijesti ideja, odbija „platonističko“ shvaćanje ideja te ih razmatra kao povijesno uvjetovane te neshvatljive bez razumijevanja šireg konteksta. To može uključivati utjecaje institucija, socijalne statuse, političke promjene ili neki širi diskurzivni kontekst. Drugi povjesničari koji su se bavili intelektualnom povijesti u prvoj polovici 20. stoljeća mogu se također kritizirati što su se pretežno usredotočili na kanonske likove intelektualne povijesti i uokvirili svoja istraživanja naracijama o nesumnjivom intelektualnom razvoju. No intelektualna povijest je nakon Drugog svjetskog rata postupno transformirana, prvenstveno širenjem polja bavljenja ne samo kanonskim likovima ili pojedinačnim izoliranim idejama, već i uključivanjem čitavog niza različitih istraživačkih pitanja unutar intelektualne povijesti sa složenim teorijama i metodama. Uz to, raste svijest o važnosti društveno-političkog i kontekstualnog promatranja zahtjevnog svijeta intelektualnih praksi, razmjena i transfera.⁷

Povjesničari usmjereni na intelektualnu povijest prihvaćaju da su ideje važne kao informacije prvog reda o društvenim pojavama te da opis tih pojava nužno zahtjeva pozivanje na ideje. Kao

⁴ Pri tome treba napomenuti da jedan od vodećih časopis za intelektualne povjesničare nosi ime *Journal of the History of Ideas*.

⁵ Arthur O. Lovejoy, *The Great Chain of Being: A Study of the History of an Idea*, Harvard University Press, Cambridge, MA, 1936. Više o razvoju povijesti ideja te odnosu spram sličnih nastojanja: Jotham Parsons, „Defining the History of Ideas“, *Journal of the History of Ideas* 68 (4), 2007, str. 683-699.

⁶ Više o Lovejoyju i kritici njegove koncepcije povijesti ideja: Daniel Wickberg, „In the environment of ideas: Arthur Lovejoy and the history of ideas as a form of cultural history“, *Modern Intellectual History* 11 (2), 2014, str. 439-464.

⁷ Branimir Janković, „Prema historiji intelektualaca i intelektualnoj historiji“, u: Branimir Janković (ur.), *Dijalog s povodom 6: intelektualna historija*, FF Press, Zagreb, 2013, str. 11-77, ovdje str. 61-62.

takve, ideje se mogu smatrati nekom vrstom društvenih silnica, one su same pod utjecajem drugih društvenih sila, ali oni ipak uvijek utječu na ljudski svijet. „Dalje od ovoga“, zaključuje Richard Whatmore, „intelektualni povjesničari se ne slažu.“ Jedan od razloga za to je što oni potječu iz različitih filozofskih „plemena“ koja su se razvila prije ili tijekom druge polovice dvadesetog stoljeća. No ono što intelektualnu povijest, više od svega drugoga obilježava jest njena interdisciplinarna priroda. Intelektualni povjesničari nikada ne poštuju disciplinske granice, osim kada ih nameću ljudi čije ideje proučavaju. Razlog je taj što ideje nikada nisu isključivo političke, filozofske, ekonomske ili teološke. To je olakšano sve većim napuštanjem pozitivističke povijesti pojedinih disciplina od strane većine intelektualnih povjesničara koji takvu historiografiju odbacuju na temelju njene teleologije i strukturno-metodološkog anakronizma. Jedna od zdravih posljedica razvoja intelektualne povijesti je što intelektualni povjesničari rade na raznim poljima istraživanja. Praktikante intelektualne povijesti možemo pronaći na odjelima za povijest, filozofiju, politiku, sociologiju i antropologiju i drugdje.⁸ Kolika važnost se pridaje društvenom kontekstu uvelike određuje koju „inačicu“ intelektualne povijesti ćemo slijediti, budući da ona uključuje pothvate koji mogu pridavati neznatnu pažnju kontekstu, dok ga intelektualni povjesničari pod utjecajem sociologije znanja, ili sličnih disciplina, razmatraju znatno šire. U ovom radu težit ćemo potonjem pristupu budući da većina intelektualaca ne živi svoj život u potpunoj samoći, već razmišljaju pod utjecajem drugih intelektualaca, često formiraju neformalne (ili formalne) grupe za razgovor, stvaraju mreže suradnika te sudjeluju u procesu uspostave modernih institucija 19. stoljeća. Stoga je vrlo važan aspekt intelektualne povijesti i povijest intelektualnih institucija, što uključuje, iako nije ograničeno na, povijest sveučilišta. Stavljanje fokusa na karakter pojedinih institucija, poput sveučilišta, može pružiti presudan uvid u način na koji ideje istodobno uvjetuju i bivaju uvjetovane društvenim kontekstima. Kada pridajemo posebnu pozornost profesionalnoj instituciji, također je potrebno razmotriti status intelektualaca koji zauzimaju neki profesionalni položaj, kao što su sveučilišni profesori⁹.

U posljednjim godinama intelektualna povijest često je prilagođavala mnoge metode koje su se prvi put razvile u tradiciji sociologije znanja. Francuski sociolog Pierre Bourdieu, možda

⁸ Richard Whatmore, *What is Intellectual History?*, Polity, Oxford, 2015, str. 9 i 13-14.

⁹ Peter E. Gordon, „What is intellectual history? A frankly partisan introduction to a frequently misunderstood field“, Harvard University, Cambridge, MA, URL: <https://projects.iq.harvard.edu/harvardcolloquium/pages/what-intellectual-history>.

više od bilo kojeg drugog sociologa, pomogao je u podizanju sociologije znanja na visoku razinu teorijske sofisticiranosti. S velikim uspjehom primijenio je sociologiju znanja da bi objasnio na primjer političke navike francuskih intelektualaca 1960-ih godina (*Homo Academicus*, 1984.). Bourdieu je bio posebno koristan za intelektualne povjesničare koji nastoje razumjeti način na koji znanje kao mehanizam društvenog prestiža funkcionira u intelektualnom okruženju. Koristeći marksistički leksikon, iako nije marksist, Bourdieu shvaća obrazovanje kao „simbolički kapital“, a intelektualni život kao polje moći u kojem se intelektualni sukobi mogu shvatiti kao strateški potezi. Nečiji uspjeh u konačnici se prevodi u društveno-ekonomsku dominaciju nad čitavim intelektualnim poljem.¹⁰

2.1. Problematika konstituiranja prošlosti

Filozofski pisci su, tvrdi Leon Goldstein, praktički ignorirali probleme koji se tiču nastanka ili konstituiranja povijesne prošlosti tijekom nekog povijesnog istraživanja jer povijesne knjige koje najčešće čitaju, napuhane računima izučenih razdoblja, obično te probleme zatamnjuju. Pisci teoretskih djela o povijesti uspješno su primijetili da povjesničareve tvrdnje moraju biti utemeljene na dokazima, ali nemaju ni najmanju ideju kako to točno postići: „osim ako nije riječ o onoj široko prihvaćenoj, ali potpuno pogrešnoj ideji, da svoje činjenice pronalazi u starim tekstovima i kopiraju ih.“¹¹ Vrlo je lako, na osnovu takvog čitanja, povijesnu prošlost uzeti zdravo za gotovo i tretirati ju na realističan način kao nešto što samo treba „opisati i objasniti“.¹² Povijesni događaji, i tvrdnje o njima, posjeduju posebna svojstva koja tvrdnje o nečem trenutnom, nemaju - povijesnu relevantnost ili „značenje“. Svakako je razumno moguće potvrditi valjanost izoliranih povijesnih činjenica. No takve izdvojene tvrdnje nemaju povijesnu težinu, a nemaju ni epistemološku zanimljivost. Bez obzira koliko smo precizni i „znanstveni“ u osiguravanju ispravnosti neke izjave o prošlom događaju, ono što se računa nije pojedinačni događaj koji se dogodio, ili se najvjerojatnije dogodio, već povijesni uvjeti i posljedice, to jest njegovo mjesto u međusobno povezanoj mreži događaja. Stoga dokazivanje pojedinih tvrdnji ne može stvoriti epistemološki interesantan povijesni tekst, već je potrebno njihovo povezivanje, a time povjesničarski pothvat postaje zahtjevniji. Ovdje je u pitanju, napominje Fabrice Pataut,

¹⁰ Isto.

¹¹ Leon J. Goldstein, *Historical Knowing*, Austin, TX, University of Texas Press, 1976, str. 50-51.

¹² Isto, 51.

ono što bi historiografske studije trebale postići kao znanstvena disciplina koja nastoji proizvesti racionalni diskurs na „tržištu istine“.¹³

Povijesni realizam tvrdi da je stvarna prošlost, kakva je postojala u vrijeme njezina življenja, osnova na kojoj se treba i može testirati istinitost ili lažljivost svih proizvoda povjesničarskog zanata.¹⁴ S druge strane, antirealist niječe objektivnost „znanja“ kakvog proizvode povjesničari. Antirealisti ili konstruktivisti smatraju povijest kao nešto što povjesničari grade u sadašnjosti. Povjesničarev konstrukt nije proizvoljan, već je to interpretacija dostupnih dokaza. Budući da je prošlost nepristupačna, dokazi za tvrdnje o prošlom događaju mogu se sastojati samo od sadašnjih sjećanja ili u trenutno vidljivim tragovima događaja.¹⁵ Obično se navodi da realist pokušava opisati svijet iz atemporalne ili ahistorijske pozicije, to jest da se smješta izvan svojih povijesnih okolnosti da bi imao objektivnu sliku prošlosti. Naivna težnja da se stvori istinski prikaz nekog prošlog događaja, na temelju podudaranja s onim što se zapravo događalo, je težnja koja je neoperativna za povijesno istraživanje. Kada sagledamo karakter i postupke povijesne studije uviđamo da „stvarna prošlost“ u njoj nema nikakvu ulogu, bilo u oblikovanju povijesnih hipoteza, bilo u njihovoj potvrdi. Neposredna, primarna tema historiografije su dokazi, a ne događaji. Prema tome, historiografija koristi teorijski i tehnički jezik baš kao i druge znanosti koje koriste dokaze, a ne izravno promatranje događaja. Nakon iskazanih teza, može se očekivati optužba za skepticizam, ali to bi promašilo poantu, tvrdi Leon Goldstein. Zatražiti od povijesnih opisa da se podudaraju sa stvarnom prošlošću znači zahtijevati neostvarivo. Razlikovanje između činjenica i opisa činjenica u historiji ne postoji. Sve što o povijesti znamo, dobivamo kroz njezinu konstrukciju u povijesnom istraživanju i ništa ne dobivamo izvan toga.¹⁶

Bilo bi, međutim, nelegitimno odmah doći do zaključka da, budući da ne postoji neutralno, atemporalno ili ahistorijsko gledište, historiografija nije ništa više od subjektivnog tumačenja prošlosti s gledišta oblikovanog našom sadašnjom zabrinutošću, recimo u smislu neke aktualne političke agende. Ako je konstruktivizam ispravan, te historiografski model prošlosti

¹³ Fabrice Pataut, „Anti-realism about the Past“, u: Aviezer Tucker (ur.), *A Companion to the Philosophy of History and Historiography*, Blackwell Publishing, Oxford, 2008, str. 190-198, ovdje str. 193.

¹⁴ L. J. Goldstein, *Historical Knowing*, str. xxii-xxiii. Više o povijesnom realizmu: C. Behan McCullagh, „Historical Realism“, *Philosophy and Phenomenological Research* 40 (3), 1980, str. 420-425, Adrian Kuzminski, „Defending Historical Realism“, *History and Theory* 18 (3), 1979, str. 316-349, Leon J. Goldstein, „Against Historical Realism“, *Philosophy and Phenomenological Research* 40 (3), 1980, str. 426-429.

¹⁵ Michael Dummett, *Truth and the Past*, Columbia University Press, New York, NY, 2005, str. 65.

¹⁶ L. J. Goldstein, *Historical Knowing*, str. xviii-xxi.

mora biti stvoren, a ne pronađen, iz toga ne slijedi da će bilo koja konstrukcija biti prihvatljiva. Ne treba odmah zaključiti da će anti-realist morati negirati mogućnost istine o povijesti. Upravo suprotno, je li neka tvrdnja opravdana ili ne, s antirealističkog stajališta je objektivna stvar. Pojam opravdanja kao nalog za historiografske tvrdnje mora biti objektivno utemeljen, stoga je potrebno identificirati uvjete historiografske objektivnosti.¹⁷

2.2. Povijest kao narativna disciplina

Izraz „narativ“ kako se primjenjuje na historiografiju sugerira da je historiografski tekst, u osnovi, priča koju je povjesničar ispričao o nekom aspektu ili dijelu prošlosti. Takvom tumačenju suprotno je objašnjenje da je historiografski tekst kao cjelina samo zbroj svih objašnjenja pojedinih događaja danih u njemu, što je Ernest Nagel nazvao „genetičkim objašnjenjem“.¹⁸ Pojam naracije kao cjeline se osuđuje kao kognitivno suvišan, to jest on ne dodaje ništa što se ne može svesti na niz pojedinačnih (uzročnih) objašnjenja. Haskell Fain je odredio ključnu slabost modela genetičkog objašnjenja u njegovom nedostatku nužne niti vodilje za događaje koji bi trebali biti uzročno povezani. Bez ikakve takve vodilje, genetički model mogao bi krenuti u bilo kojem smjeru i postati samo niz irelevantnih detalja. Kada bi takve opise prošlosti uzeli kao zadovoljavajuće po svim zahtjevima kauzalnog objašnjenja, oni bi svejedno bili beskorisni zbog svoje nerazumljivosti.¹⁹

S pitanjem narativa je povezano i pitanje intencionalnosti, odnosno značaja ljudskog djelovanja nasuprot značaju društvenih struktura. Primjerice, u takozvanoj „Historische Sozialwissenschaft“ pod vodstvom Hansa-Ulricha Wehlera, koja je razvijena u Njemačkoj prije šezdesetak godina, naglašeno je da bi društvene strukture, a ne činovi i njihove namjere, trebale biti predmet istraživanja povijesnih studija. Također, noviji „kulturni zaokret“ u povijesti i promjena (u Njemačkoj) iz „Historische Sozialwissenschaft“ u „Historische Kulturwissenschaft“ fokusirao se na strukture, a ne na djela, budući da se kultura može smatrati posebnom vrstom

¹⁷ Fabrice Pataut, „Anti-realism about the Past“, str. 196-197. Vidi Dummettov odgovor na slična pitanja o etičkim tvrdnjama: Fabrice Pataut, „An Anti-Realist Perspective on Language, Thought, Logic and the History of Analytic Philosophy: An Interview with Michael Dummett“, *Philosophical Investigations* 19 (1), 1996, str. 1-33.

¹⁸ Ernest Nagel, *The Structure of Science*, Routledge, London, 1961, str. 56-58, prema: Frank R. Ankersmit, „Narrative and Interpretation“, u: Aviezer Tucker (ur.), *A Companion to the Philosophy of History and Historiography*, Blackwell Publishing, Oxford, 2008, str. 199-208, ovdje str. 199.

¹⁹ Frank R. Ankersmit, „Narrative and Interpretation“, str. 200. Više genetičkim objašnjenjima: Haskell Fain, *Between Philosophy and History*, Princeton University Press, Princeton, NJ, 1970, Marica Vernazza, „Objašnjenje u povijesti“, *Filozofska istraživanja* 112 (4), 2008, str. 913-929.

društvene strukture. Jedan od razloga za takav razvoj, tvrdi Doris Gerber, je činjenica da je posljednjih desetljeća na historiografiju više utjecala sociologija nego filozofija. Važan aspekt rasprave o djelovanju naspram struktura je uloga nenamjernih posljedica u društvenom razvoju. Anthony Giddens, na primjer, filozofe izričito optužuje da nisu uvidjeli važnost činjenice da postupci mogu imati neželjene posljedice i da je teško preuveličati važnost nenamjernih posljedica namjernog ponašanja.²⁰

Istina je da su pojedine osobe jedini agenti u povijesti koji imaju namjerna stanja, ali društvene skupine, institucije i organizacije, kroz realnost veće važnosti okupljene moći, puno više određuju tijek događaja u povijesti. Njihove kolektivne radnje sastoje se od pojedinačnih djelomičnih radnji koje su pak neizravno uzrokovane kolektivnim namjerama. Čak i ako netko tvrdi da takozvana povijesna ličnost nije fikcija historiografije, već stvarna figura sposobna donosi ključne odluke kroz povijest, u isto vrijeme mora se priznati da ta povijesna ličnost ne djeluje u socijalnom vakuumu. Društvene, političke i kulturne strukture stvarna su i neizbježna podloga svih vrsta radnji, naime pojedinačnih, društvenih i kolektivnih. Međutim, društvene strukture imaju vlastitu povijest, a time i svoje povijesno objašnjenje, a namjerne kolektivne akcije igraju presudnu ulogu u objašnjavanju društvenih struktura. Možemo zaključiti da agenti nisu samo sposobni direktno utjecati na društvene uvjete svog djelovanja, ali stvaraju same strukture pomoću zajedničkih kolektivnih akcija koje istovremeno uokviruju njihova djela. Time pojedinac kroz individualno i kolektivno djelovanje, uokviren društvenim strukturama u čijem stvaranju i razvoju sudjeluje, mora imati svoje mjesto u povijesnoj naraciji.²¹

Hayden White, čija je studija „Metapovijest“ (1973) klasično djelo retoričko-narativnog pristupa, je predložio je suptilnije objašnjenje važnosti narativa za historiografiju. White otvoreno tvrdi da historiografske teorije nisu istinite u bilo kojem uobičajenom smislu te riječi, već one imaju oblik „pjesničke istine“. Prema Whiteovom mišljenju, „dokazi“ koje povjesničari koriste ne daju povjesničaru adekvatnu sliku njegove teme. Oni se stoga moraju transformirati „poetskim“ uvidom povjesničara. Prije nego što povjesničar može interpretirati podatke povijesnog polja, idejni aparat koji će koristiti za predstavljanje i objašnjenje prvo mora konfigurirati polje, odnosno, konstituirati ga kao objekt mentalne percepcije. Problem povjesničara je konstruirati jezični protokol kojim će karakterizirati polje i njegove elemente po

²⁰ Doris Gerber, „The Concept of Action and the Relevance of Intentional Collective Action in History“, *Journal of the Philosophy of History* 10 (2), 2016, str. 235-247, ovdje str. 236.

²¹ Isto, str. 246-247.

svojim izrazima, a ne u izrazima koji su označeni u samom dokumentu. Ovaj jezični protokol zauzvrat će, zahvaljujući svojoj suštinski „predkonfiguracijskoj“ prirodi biti dominantan u pripremi podataka za objašnjenje koje će povjesničar ponuditi u svojoj naraciji. White tvrdi da povjesničarev poetski čin prethodi formalnoj analizi polja, prilikom čega on ujedno stvara svoj predmet analize i unaprijed određuje modalitet konceptualnih kategorija koje će koristiti da bi ga objasnio.²²

Whiteovo tumačenje nosi kantovski prizvuk, kako je primijetio Murray Murphey. Dokazi koje je povjesničar sakupio moraju se pjesnički sintetizirati uporabom književnih kategorija kako bi mogli poslužiti povjesničarskoj svrsi. Analiza će pronaći samo ono što su tamo već postavile kategorije, a sve glavne karakteristike narativa, objašnjenja i ideologije slijede iz ove izvorne pjesničke sinteze. Rezultat će biti „pjesničko“ djelo historiografije, a takvo djelo nije u mogućnosti pružati ozbiljne zahtjeve za istinitošću, stoga povjesničar ne može govoriti istinu o prošlosti. U najboljem slučaju može postići „pjesničku i maštovitu priču“ o prošlosti. Tako formulirana „književna historiografija“ se teško može smatrati ciljem kojem većina povjesničara teži.²³

2.3. Utjecaj društvenog konteksta

Teoretičari znanosti su kroz 20. stoljeće na razne načine nastojali uskladili utjecaj društvenih čimbenika na znanstveno znanje s tradicionalnim poimanjem znanosti kao objektivne potrage za istinom. Sociologija znanosti Roberta K. Mertona teoretizirala je znanost kao ograničenu instituciju u kojoj je ponašanje znanstvenika bilo regulirano skupom normi koje su osiguravale otkrivanje prirodnih zakonitosti, a pri tome se izbjegavalo preispitivati valjanost znanstvenog saznanja. Do polovice 20. stoljeća kao najznačajniji put pomirenja utjecaja društvenih čimbenika i objektivnosti znanosti razvijeno je tumačenje koje je razlikovalo „vanjske“ od „unutarnjih“ faktora. Vanjski (socijalni) čimbenici utjecali su na znanost, ali nekako nisu zagađivali njene proizvode. Steven Shapin ističe marksističku historiografiju 1940-ih i 1950-ih, uz šire aspekte ideološkog sukoba u kojem se ta historiografija pojavila, kao neposredni uzrok institucionalizacije diskursa o vanjskim i unutarnjim faktorima. To je natjeralo

²² Hayden White, *Metahistory: The Historical Imagination in Nineteenth-century Europe*, Johns Hopkins University Press, Baltimore, MD, 1975, str. 29-31.

²³ Murray Murphey, „Realism about the Past“, u: Aviezer Tucker (ur.), *A Companion to the Philosophy of History and Historiography*, Blackwell Publishing, Oxford, 2008, str. 181-189, ovdje str. 189.

mnoge povjesničare znanstvenih ideja u potragu za sredstvima s kojim bi se mogli suprotstaviti te obuzdati uočenu prijetnju. Tradicionalno poimanje znanosti moglo se obraniti od „krutih“ socio-ekonomskih napada, ali kada je Thomas Kuhn probio granicu između društvenih čimbenika i znanstvenog sadržaja, poljuljao je ideju kontinuiranog znanstvenog napretka. S Kuhnovom *Strukturom znanstvenih revolucija* (1962) Mertonovo rješenje je srušeno, a Kuhn je odbacio pretpostavku da su društvene norme koje upravljaju znanstvenicima te proizvodi njihovog rada dvije različite stvari.²⁴

Iako je *Struktura znanstvenih revolucija* (1962) jedna od najutjecajnijih knjiga prošlog stoljeća, njezin autor Thomas Kuhn, kako napominje Steve Fuller, „zloglasan“ je po odbacivanju radikalnih posljedica svojeg djela. Kao najčešća posljedica Kuhnovog rada ističe se njegovo umanjivanje normativne dimenzije znanosti, to jest njegovo potkopavanje „jednom i zauvijek“ vrijednosti činjenica, razlike između deskriptivnog i preskriptivnog te empirijske normativnosti znanstvenih tvrdnji. Prije pojave kritičara poput Kuhna, pozitivisti su sami već otkrili da su činjenice opterećene vrijednostima, te da teorijski jezik koji se koristi za ispitivanje uključuje izbor slobodnih vrijednosti. Ključna razlika između pozitivista i njihovih protivnika nalazi se u pozitivističkom uvjerenju da je vrijednosna opterećenost činjenica prijetnja objektivnosti istraživanja, dok antipozitivisti neizvjesnu objektivnost istraživanja tretiraju kao nešto što se nikada ne može u potpunosti ukloniti.²⁵ Sa svoje strane, Kuhn je nastojao maskirati tu neizvjesnost oduzimajući znanstvenicima sposobnost i odgovornost za izbor između znanstvenih jezika i čineći je dijelom promjene generacija u znanstvenoj zajednici²⁶. Za Kuhna se suština znanstvenog djelovanje osnivala na rješavanju zagonetki, to jest popunjavanjem praznina unutar paradigme, što podsjeća na pozitivističku podjelu znanosti na logičku artikulaciju i empirijsku potvrdu teorije. Prema Kuhnu, sva otkrića:

„...bila ili uzroci promjena paradigme ili su pridonijela tim promjenama. Pored toga, sve promjene koje su dovele do tih otkrića bile su jednako destruktivne koliko i konstruktivne. Nakon što je otkriće asimilirano, znanstvenici su mogli objasniti širi spektar prirodnih pojava ... Ali taj je dobitak postignut samo odbacivanjem nekih

²⁴ Steven Shapin, „Discipline and bounding: The history and sociology of science as seen through the externalism-internalism debate“, *History of Science* 30, 1992, str. 333-369, ovdje str. 338-341.

²⁵ Steve Fuller, „Being There with Thomas Kuhn: A Parable for Postmodern Times“, *History and Theory* 31(3), 1992, str. 241-275, ovdje str. 241, 249-250.

²⁶ Max Planck, opisujući vlastitu znanstvenu karijeru, je zaključio da nova znanstvena „istina“ ne pobjeđuje uvjeravajući svoje protivnike da promjene mišljenje, već zato što njezini protivnici na kraju umru, a nova generacija odrasla upoznata s njom. Thomas Kuhn, *The Structure of Scientific Revolutions*, The University of Chicago Press, Chicago, IL, 1996, str. 151.

prethodno standardnih uvjerenja ili postupaka te, istodobno, zamjenom tih komponenti prethodne paradigme drugima.²⁷

Predodžba znanosti kao kritičkog poduzeća (njem. *das Unternehmen Wissenschaft*), kako ju je na temeljima kritičkog racionalizma zamišljao Karl Popper, u Kuhnovoj shemi može se pronaći u relativno rijetkim primjerima „revolucionarne znanosti“ čiji zaključak u potpunosti ovisi o tome koja će strana u natjecanju na kraju imati najviše sljedbenika.²⁸ Političke implikacije takve predodžbe navodi Fuller: znanstvenici primjereno djeluju u normalnim okolnostima usmjereni ciljevima koje su sami definirali, ali kada se paradigma raspadne pod težinom vlastitih anomalija, potrebna je „vanjska“ neznanstvena intervencija. Samo u tim prilikama veća politička razmatranja igraju formativnu ulogu. Budući da je Kuhn bio uvjeren da znanost cvjeta samo u svojim normalnim fazama, želio je ublažiti bilo kakve dugoročne učinke koje politička razmatranja mogu imati na znanost.²⁹ Stoga Kuhn promiče model „nevidljivih“ revolucija prema kojem se ishod revolucije ne određuje sukobom strana koje se spore, već istraživačkim odlukama koje su njihovi studenti naknadno napravili. Sam revolucionarni karakter promjene paradigme zamračen je naknadnim piscima udžbenika koji nastoje prijelaz prikazati kontinuiranim. Znanstvenici imaju težnju prerađivanja povijesti svoje discipline jer rezultati znanstvenog istraživanja ne pokazuju svoju ovisnost o povijesnom kontekstu, a sam pisac udžbenika, osim ako ne živi u trenutcima krize i revolucije, nalazi se u sigurnoj poziciji.³⁰

Radikalne posljedice svojeg djela, koje je Kuhn odbacio prihvatiti, su članovi „Strogog programa sociologije znanstvenog znanja“ (SSK) u 1970-ima. Njihova nastojanja nazvana su „Strogi program“ da bi se razlikovala od projekta utemeljitelja sociologije znanja, Karla Mannheima, koji je tvrdio da je sociološko objašnjenje za prirodne znanosti nemoguće zbog njihove racionalne metodologije. Od ranih 1970-ih SSK ili „Edinburška škola“ napravila je prvi institucionalni pokušaj integracije povijesti, filozofije i sociologije znanosti. Kanonska formulacija ovog projekta je *Knowledge and Social Imagery* Davida Bloora (1976).³¹ Opća akademska kultura, primjećuje Shapin, pokazala je veliko zanimanje za učinjeno na ovom području. Za razliku od mnogih drugih socioloških specijalizacija, SSK je snažno privukla

²⁷ T. Kuhn, *The Structure of Scientific Revolutions*, str. 66.

²⁸ S. Fuller, „Being There with Thomas Kuhn: A Parable for Postmodern Times“, str. 246.

²⁹ Isto, str. 253-257.

³⁰ T. Kuhn, *The Structure of Scientific Revolutions*, str. 136-139.

³¹ Više o SSK: Darko Polšek (ur.), *Sociologija znanstvene spoznaje: „strogi program“ i „Edinburška škola“ u sociologiji znanosti*, Hrvatski kulturni dom, Rijeka, 1995.

pažnju povjesničara i filozofa, a granične crte između onoga što se smatra povijesnim, filozofskim ili sociološkim su zamagljene. SSK je kao svoj primarni zadatak shvatila stvaranje legitimnog prostora za sociologiju, gdje to ranije nije bilo dopušteno, u tumačenju ili obrazloženju znanstvene spoznaje. Ovaj se projekt može okarakterizirati kao „anti-epistemologija“, kao nastojanje koje teži ukloniti distinkciju između konteksta otkrića i opravdanja, te razviti antiindividualistički i antiempirijski okvir za sociologiju znanja u kojem se „socijalni čimbenici“ više ne će smatrati zagađivačima, već će biti uključeni u samu ideju znanstvenog znanja.³²

SSK nastoji razumjeti odnos između znanstvenih uvjerenja i drugih aspekata društvenog svijeta, bilo da se radi o različitim sustavima ili određenim značajkama društvene strukture koje možda nisu vidljive akterima u toj strukturi. „Strogoprogramovci“ upozoravaju da potraga za općim epistemološkim standardima zataškava vitalno važne „političke“ procese koji postoje u znanosti. Stoga odbacuju mogućnost uravnoteženih sudova o stavovima različitih stranaka, te su takva nastojanja odbačena kao „samozavaravanje“ koje prikriva oblik pristranosti iza naoko neutralnih standarda³³. Relativizam koji su zastupali „strogoprogramovci“ bio je napadan kao podmukla prijetnja čitavom društvenom uređenju. Zagovornici SSK tvrde da je metodološki, ne moralni ili ontološki, relativizam potreban za uspješno naturalističko tumačenje različitih vjerovanja. Sljedbenik strogog programa koji tvrdi da se vjerodostojnost dvaju različitih uvjerenja o svijetu treba proučavati istim metodama stoga nužno ne tvrdi da su ta vjerovanje jednako „istinita“. Gotovo svi „strogoprogramski“ relativisti stavljaju ontološka pitanja po strani i prosuđuju zahtjeve za istinom kao tematiku, a ne kao resurse.³⁴

Paul Feyerabend smatrao je, složno s Kuhnom, da nije dovoljno potkopati autoritet znanosti povijesnim argumentima. Povijesno možemo pokazati samo da *općenito* pozivanje na znanstveni autoritet nailazi na proturječja. Međutim, to nam ne govori kako se znanost sada treba tumačiti ili koristiti, već. prema Feyerabendu, na to pitanje moraju odgovarati same

³² Steven Shapin, „Here and Everywhere: Sociology of Scientific Knowledge“, *Annual Review of Sociology* 21, 1995, str. 289-321, ovdje str. 290-291, 297.

³³ John Law, „Is Epistemology Redundant?“, *Philosophy of the Social Sciences* 5, 1975, str. 317-337, ovdje str. 333-334.

³⁴ Po pitanju morala, vladajuća tendencija u SSK nije veličanje moralne anarhije, već tumačenje uspostave obveznog karaktera različitih lokalnih moralnih standarda. S. Shapin, „Here and Everywhere: Sociology of Scientific Knowledge“, str. 292-293.

zainteresirane strane, u skladu sa svojim „standardima, koncepcijama i kulturnim obvezama“.³⁵ Kuhn je tvrdio da na poteškoće za koje se čini da potkopavaju autoritet znanosti ne bi trebalo gledati samo kao na uočene činjenice o njezinoj praksi. One su nužne karakteristike za bilo koji razvojni ili evolucijski proces, pa tako i za znanost. No Feyerabend pita kako je moguće utvrditi da je znanost doista razvojni proces te nudi dvije mogućnosti: bilo iz uočenih činjenica o njezinoj praksi ili iz interpretacija koje se nameću izvana. U prvom slučaju vraćamo se u situaciju koju Kuhn želi prevladati, dok drugi slučaj znači da se znanost ugrađuje u širi (kulturni) kontekst, a to je kontekst koji vrednuje razvoj i tumači se u skladu s tim. Čini se da je to ono što Kuhn doista želi, to jest on pitanje želi riješiti filozofski, a ne pozivanjem na činjenice, navodi Feyerabend te se u tome s Kuhnom slaže, ali uz napomenu da je to jedan od mnogih, a ne jedini mogući postupak.³⁶

Istaknuti pokušaj izgradnje sociologije znanosti koja prevladava relativizam jest onaj francuskog sociologa Pierrea Bourdieua, koji tvrdi da teoretiziranje društvenog uvjetovanja znanosti ne mora dovesti do relativizma. U svojim ranim radovima on se bavio epistemološkim raspravama o podudarnosti znanja i stvarnosti, a kasnije i odnosima znanosti i društva te ulozima znanstvenika/stručnjaka u njima. Bourdieu tvrdi da je znanstveni svijet polje s specifičnostima, koje mu pod određenim uvjetima dopuštaju stvaranje „transhistorijskih“ istina.³⁷ Bourdieu tvrdi da znanstveni svijet treba teoretizirati kao polje, te tako zamišljen on podrazumijeva:

„sustav objektivnih odnosa ... i mjesto konkurentske borbe gdje je u pitanju specifičan problem monopola znanstvenog autoriteta ... u smislu društveno priznate sposobnosti određenog agenta da govori i djeluje legitimno u znanstvenim stvarima.“³⁸

Objektivni odnosi između različitih činitelja, to jest izoliranih znanstvenika ili grupa, koji su definirani obujmom i strukturom određenog kapitala koji posjeduju, određuju strukturu polja, to jest stanje snaga koje utječu na znanstvenu proizvodnju, odnosno na način rada znanstvenika.³⁹ Agenti ulaze na teren stječući kompetenciju (znanstveni kapital i osjećaj za igru) i sklonost sudjelovanju u igri (*illusio*, vjerovanje u samu igru). Jednom kad se uključe u teren,

³⁵ Paul Feyerabend, „Postscript on Relativism“, u: Paul Feyerabend, *Against Method*, Verso, London, 1993, str. 268-272, ovdje str. 270

³⁶ Isto, str. 271.

³⁷ Elif Kale-Lostuvali, „Two Sociologies of Science in Search of Truth: Bourdieu Versus Latour“, *Social Epistemology* 30 (3), 2015, str. 273-296, ovdje str. 274.

³⁸ Pierre Bourdieu, „The specificity of the scientific field and the social conditions of the progress of reason“, *Social Science Information* 14 (6), 1975, str. 19-47, ovdje str. 19.

³⁹ Pierre Bourdieu, *Science of science and reflexivity*, preveo na engleski Richard Nice, The University of Chicago Press, Chicago, IL, 2004, str. 33.

uključuje se u borbu za postizanje monopola nad znanstvenim autoritetom i kompetencijama ili barem dobivanja priznavanja od svojih vršnjaka.⁴⁰

Intelektualno polje u određenom vremenu i mjestu sastoji se od aktera koji zauzimaju različite intelektualne položaje. Ipak polje nije skup izoliranih elemenata, već je konfiguracija ili mreža odnosa. Elementi u polju nisu međusobno povezani samo na utvrđene načine, svaki također ima određenu „težinu“ ili autoritet, tako da je polje i prikaz distribucije moći. Agenti na terenu sukobljavaju se jedni s drugima te se nadmeću se za pravo definiranja ili suodlučivanja onoga što će se smatrati intelektualno utvrđenim i kulturno legitimnim. Sudionici na terenu mogu biti pojedinci, male grupe, „škole“ ili čak čitave akademske discipline. Mogu se zamisliti odnosi na terenu, unutar podpolja, koji zauzvrat zauzimaju određene regije u širem intelektualnom polju. No glavna poanta Bourdieuovih definicija leži u naglasku na pozicijskim ili relacijskim atributima ideja. Stavovi izraženi u danom okruženju toliko su temeljno međudefinirani da se mogu adekvatno okarakterizirati samo u međusobnim komplementarnim ili oporbenim odnosima. Gotovo uobičajeno doživljavamo određene grupe ideja u našoj vlastitoj kulturi kao intelektualno srodne, a smatra se da takvi afiniteti postoje i u drugim povijesnim kontekstima. Suprotstavljene pozicije unutar intelektualnog polja međusobno su uvjetovane, to jest njihova je interakcija dijalektička u strogom smislu tog pojma. Prevladavajuće ortodoksnosti određenog konteksta pomažu u oblikovanju onoga što se smatra heterodoksnim unutar polja, što naravno određuje strukturu polja u cjelini te sve daljnje pomake u znanstvenoj misli.⁴¹

Jedan od središnjih problema sociologije intelektualnog miljea jest taj što su intelektualci, kao i svi društveni agenti, „spontani sociolozi“ koji su posebno vješti u objektivizaciji drugih. Budući da su profesionalci u diskursu i eksplikaciji, međutim, intelektualci imaju puno veću sposobnost da transformiraju svoju spontanu sociologiju, odnosno svoju samointeresnu viziju društvenog svijeta, u izgled znanstvene sociologije. Za sociologiju intelektualaca vrlo je često puko pretvaranje zainteresirane i djelomične vizije slabosti nećijih intelektualnih protivnika u diskurs koji ima sav sjaj znanstvene nauke. To je najočitije u fazi gradnje predmeta, obično se pita što je intelektualac te se nudi definicija koja se temelji na pristranosti ili stranačkim kriterijima. Time se uništava središnje svojstvo intelektualnog polja, naime da je to mjesto borbi oko toga tko njemu pripada, a tko ne. Stoga je nužno sagledavati polje i njegovu logiku, naravno

⁴⁰ P. Bourdieu, „The specificity of the scientific field and the social conditions of the progress of reason“, str. 23.

⁴¹ Fritz Ringer, „The intellectual field, intellectual history, and the sociology of knowledge“, *Theory and Society* 19 (3), 1990, str. 269-294, ovdje str. 270-271.

i međuodnose s drugim poljima i polugama moći, a intelektualce unutar toga. Bourdieu potiče upotrebu otvorenih koncepata kao načina odbacivanja pozitivizma, drugim riječima, za njega koncepti nemaju drugu definiciju osim sistemske. „Ono što vrijedi za koncepte vrijedi i za odnose, koji svoje značenje stječu samo unutar sustava odnosa“ - kaže Bourdieu. Pojmovi poput „habitusa“, „polja“ i „kapitala“ mogu se definirati, ali samo unutar teorijskog sustava koji oni sami čine, a ne izolirano.⁴²

Habitus je generativno načelo koje stvara odgovore koji se više ili manje dobro prilagođavaju zahtjevima određenog polja. On je proizvod cjelokupne kolektivne povijesti obitelji i klase, ali također i pojedinačne povijesti, kroz formativna iskustva najranijeg djetinjstva⁴³. Pojam habitusa umjereno je rješenje koje tvrdi da društveni agenti nisu niti čestice materije koje su određene vanjskim uzrocima, ali niti monade vođene isključivo unutarnjim razlozima. Društveni agenti proizvod su povijesti cijelog društvenog polja i akumuliranog iskustva na vlastitom putu unutar određenog „potpolja“. Da bismo razumjeli što će određeni profesor raditi u određenoj konjunkturi, moramo znati koji položaj zauzima u akademskom prostoru, ali i kako je tamo došao. Način na koji je netko pristupio svom položaju upisan je u habitus kao sustav trajnih i prenosivih dispozicija za opažanje i vrednovanje, što se može smatrati Bourdieuovim odgovorom na problem relativizma. Drugim riječima, socijalni će agenti na temelju ovih društveno i povijesno konstituiranih kategorija percepcije i uvažavanja aktivno odrediti situaciju koja ih određuje.⁴⁴ Što je Bourdieuova preformulacija Marxove teze da su ljudi tvorci svoje povijesti, ali ne pod uvjetima koje su sami odabrali.⁴⁵

⁴² Loïc J.D. Wacquant, „An Interview with Pierre Bourdieu. For a Socio-Analysis of Intellectuals: On 'Homo Academicus'“, *Berkeley Journal of Sociology* 34, 1989, str. 1-29, ovdje str. 4-6.

⁴³ Pierre Bourdieu, *In Other Words: Essays Toward a Reflexive Sociology*, preveo na engleski Matthew Adamson, Stanford University Press, Stanford, CA, 1990, str. 91.

⁴⁴ L. J.D. Wacquant, „An Interview with Pierre Bourdieu. For a Socio-Analysis of Intellectuals: On 'Homo Academicus'“, str. 10.

⁴⁵ Marx navodi u svom tekstu „18. brumaire Louisa Napoleona“ da: „Ljudi prave svoju vlastitu povijest, ali je ne prave po svojoj volji, ne pod okolnostima koje su sami izabrali, nego pod okolnostima koje su neposredno zatekli, koje su date i naslijeđene.“ Karl Marx, *Klasne borbe u francuskoj od 1848. do 1858.: Osamnaesti brumaire Luja Bonaparta*, prevela Nataša Tkalec, Naprijed, Zagreb, 1973, str. 15.

3. Herbartova filozofska misao

Johann Friedrich Herbart (1776-1841) bio je njemački filozof, psiholog i pedagog. Herbart je svoju pedagošku teoriju temeljenu na metafizičkim postulatima objavio dok je predavao u Göttingenu, u djelima *Allgemeine Pädagogik* (Opća pedagogija, 1806) i *Hauptpunkte der Metaphysik* (Osnovne točke metafizike, 1806). Kasnije, tijekom königsbergških godina (gdje je naslijedio Katedru od Kanta), Herbart je svoju psihologiju razvio u djelima poput *Lehrbuch zur Psychologie* (Udžbenik za psihologiju, 1816) i *Psychologie als Wissenschaft* (Psihologija kao znanost; dva sveska, 1824, 1825). Danas se prema konvencionalnom stajalištu Herbarta smješta u drugi red filozofa, koji je, osim po svojim estetičkim razmatranjima, ostao zapamćen po svom radu na pedagogiji. Međutim, prema Herbartu, pedagogija svoja sredstva duguje psihologiji, svoje ciljeve etici, a osnovne pretpostavke metafizici, stoga su njegova filozofska razmišljanja o raznim temama međusobno povezana. Za Herbarta, kao i za Kanta, čovjek punoću svojeg bića postiže tek kao građanin, a osnovno sredstvo kojim to postiže je obrazovanje. Herbart je smatrao da se svako dijete rađa s jedinstvenim potencijalom, što on naziva njegovom individualnošću (njem. *Individualität*), ali taj potencijal ostaje neispunjen dok ga obrazovanje nije analiziralo i transformiralo u skladu sa sveukupnim vrijednostima civilizacije, to jest Zapadne predindustrijske civilizacije. Produkt te transformacije on je nazvao karakter (njem. *Charakter*). Stoga je glavna svrha odgoja bila inteligentna primjena pedagogije na preobrazbi individualnosti u karakter.⁴⁶

Herbartova polazna točka u procesu socijalizacije bila je dokazivanje postojanja individualnosti. On je pod utjecajem Gottfrieda Wilhelma Leibniza ustvrdio da izvan kantovskih kategorija prostora i vremena postoji područje jednostavnih, neuništivih, nepoznatih bića koja je nazvao realnim stvarima (njem. *Realen*), među kojima je uključivao i ljudske duše. Te su realne stvari u stanju stalne uznemirenosti u sklopu procesa samoodržanja. Što se tiče duša, njihove interakcije izvan svijeta fenomena izazvaju odgovor u njemu, a duše su otvorene za izravne utjecaje od fenomena. On je ustanovio mehanizme samosvijesti pomoću kojih se percepcije i pojmovi uzdižu iznad praga svijesti kao odgovor na nove osjetilne predodžbe (njem.

⁴⁶ Različiti aspekti Herbartovog sustava razrađivani su sukcesivno u različitim fazama njegove karijere. Ključne aspekte oblikovao je u ranim, formativnim godinama, a nakon toga ih je dorađivao. Iako njegov rad nije intelektualna cjelina, njegov zrelí sustav je relativno stabilan i konzistentan. H. M. Knox: „The Progressive Development of J. F. Herbart's Educational Thought“, *British Journal of Educational Studies* 23 (3), 1975, str. 265-75. Prema: Alan Blyth, „From Individuality to Character: The Herbartian Sociology Applied to Education“, *British Journal of Educational Studies* 29 (1), 1981, str. 69-79, ovdje str. 69-70.

Darstellungen), a zatim ponovno padaju ispod praga svijesti. Nastojeći dokazati jedinstvenost u mentalnom razvoju svakog djeteta, Herbart je stvorio sustav koji je na određeni način iščekivanje Freudove slike dinamike mentalnog života.⁴⁷

Prije Herbarta, a posebice kod Kanta, um se obično smatrao sastavom različitih „sposobnosti“ (njem. *Vermögen*) koje je trebalo klasificirati i ugraditi u objašnjavajući model ponašanja.⁴⁸ „Sposobnosti“ su bili statične i stabilne, ali nije mnogo pažnje davalo razumijevanju organizacije mentalnih pojava. Herbart je iz različitih razloga kritizirao dominantnu „psihologiju sposobnosti“. Prvo, odbacio je njezinu metodologiju, ističući da koncepcija „sposobnosti“ kao osnovnog psihološkog pojma nema empirijsku osnovu. U biologiji pojam roda i vrsta može se apstrahirati od zapaženih svojstava stvarnih biljaka i životinja. Um, s druge strane, ne daje nam osnovne promatrajuće elemente i stoga ne pruža osnovu za sustavno apstrahiranje. Štoviše, samo-promatranje je izvor sklon čestim pogreškama i njegovim se rezultatima ne može vjerovati u istoj mjeri kao rezultatima prirodnih znanosti⁴⁹. Prema Herbartovom mišljenju, ove pretpostavke kombinirane s proizvoljnom klasifikacijom mentalnih sadržaja degenerirale su proučavanje uma u „mitologiju“.⁵⁰

Herbartovska se terminologija temelji na standardnim pojmovima psihologije. Prema njegovom tumačenju, sami (mentalni) pojmovi nisu u tolikoj mjeri pogrešni ili vode u zablude, koliko koncepcije odnosa koje oni omogućuju. Filozofija se općenito, tvrdi Herbart, može promatrati kao poseban postupak koji ima za cilj „razradu koncepata“ (njem. *Bearbeitung der Begriffe*), ne kao nastojanje konstruiranja idealnog jezika, već kao prihvaćanje postojećih koncepata i pokušaj da se oni učine korisnima. Dok tradicionalna psihologija sposobnosti postulira mnoštvo modularnih kapaciteta s prilično nejasnim odnosima, utemeljenim na sumnjivim načelima klasifikacije, Herbartov pristup je radikalno redukcionistički. Prema njemu, čitav psihički život sastavljen je od „predstava“ (njem. *Vorstellungen*). Čak i mentalni koncepti višeg reda nisu ništa drugo doli kombinacije predstava. Ovo polazište jamči proučavanju uma posebnu sferu teoretiziranja koja je odvojena od bioloških aspekata.⁵¹ Iako to još nije u

⁴⁷ A. Blyth, „From Individuality to Character: The Herbartian Sociology Applied to Education“, str. 70-71.

⁴⁸ Teorija mentalnih sposobnosti smatrana je zastarjelom nakon Herbartove kritike, ali neokantovci su je nastavili koristiti, kao što je Wilhelm Wundt kazao: „... bez ikakvog drugog razloga osim zato što je Kant bio upetljan u nju.“ Wilhelm Wundt, „Philosophy in Germany“, *Mind* 2 (8), 1877, str. 493-518, ovdje str. 514.

⁴⁹ Christoph Landerer i Wolfgang Huemer, „Johann Friedrich Herbart on Mind“, u: Sandra Lapointe (ur.), *Philosophy of Mind in the Nineteenth Century*, svezak 5, Routledge, New York, 2018, str. 60-76, ovdje str. 61-62.

⁵⁰ Johann Friedrich Herbart, *Lehrbuch zur Psychologie*, August Wilhelm Unzer, Königsberg, 1816, str. 3-4.

⁵¹ C. Landerer i W. Huemer, „Johann Friedrich Herbart on Mind“, str. 63-64.

potpunosti kognitivistička teorija, Herbartova razmišljanja su u skladu s kasnijim kognitivnim pristupima u tome što je njezin fokus u potpunosti usmjeren na unutarnje procese i unutarnje mehanizme pri objašnjavanju funkcioniranja uma. Herbart se stoga s pravom može smatrati, kako napominje Leary, „pradjedom suvremenog pristupa obrade informacija u umu.“⁵²

Herbart je smatrao, protivno Kantu, da predstave imaju svojstva kao što su trajanje, intenzitet i kvalitetu te koja se mogu učiniti predmetom jednadžbi i omogućiti nam da primjenjujemo matematičke metode. Herbartovo razumijevanje predstava kao sila čijim se djelovanjem objašnjava sve što se događa u umu, ključno je za njegov „matematički“ pristup. Smatrao je da bi se znanstvena psihologija trebala temeljiti na infinitezimalnom računu (u tradiciji Newtona i Leibniza), te da je on ključan za naše razumijevanje uma. S druge strane, Herbart je oklijevao prihvatiti eksperimentalne podatke kao osnovu kvantifikacije te je čak, na moralnim osnovama, odbacio psihološko eksperimentiranje. Umjesto toga, oslanjao se na tradicionalni koncept neraskidive duše, što pokazuje utjecaj tradicionalnih metafizičkih pristupa Kanta, pa čak i Wolffa. Tek kasnije u razvoju psihologije je eksperimentiranje i kvantifikacija postala temeljni element psihološkog proučavanja uma. U Herbartovo vrijeme težnja za točnošću utemeljena na Leibnizovoj matematici i Newtonovoj mehanici bila je prevladavajuća paradigma kao model znanstvene racionalnosti.⁵³

Formalna estetika razvijena u devetnaestom stoljeću značila je temeljnu prekretnicu u povijesti estetike. Ona se pojavila u kontekstu pokreta suprotstavljenog idealističkim filozofijama, a osnovne formalističke ideje formulirane u jasnoj suprotnosti s idealističkim shvaćanjima umjetničkog lijepog.⁵⁴ Herbart je bio primarni eksponent estetskog formalizma, iako je zanemario sakupiti svoje ideje, već su one ostale razbacane u kratkim odlomcima o estetskim pitanjima.⁵⁵ U estetici izraz „herbartizam“ ostao je tijesno povezan s formalizmom, primarno zahvaljujući Herbartovim učenicima koji su razradili njegovu fragmentarnu teoriju (Friedrich Conrad Griepenkerl, Georg Eduard Bobrik, Otto Flügel i posebice Robert Zimmermann). Suprotnost između herbartističke i idealističke estetike najjasnija je u pitanju odnosa između forme i sadržaja u estetskom objektu. To je pitanje jedno od najčešće

⁵² David E. Leary, *Metaphors in the History of Psychology*, Cambridge University Press, Cambridge, 1990, str. 17.

⁵³ C. Landerer i W. Huemer, „Johann Friedrich Herbart on Mind“, str. 64-65.

⁵⁴ Roger Bauer, *Der Idealismus und seine Gegner in Österreich*, Winter, Heidelberg, 1966, str. 71-76. Prema: Lambert Wiesing, *Visibility of the Image: History and Perspectives of Formal Aesthetics*, prevela na engleski Nancy Ann Roth, Bloomsbury, New York, NY, 2016, str. 23.

⁵⁵ Herbartovo estetičko mišljenje sakupio je Otokar Hostinský. Otokar Hostinský, *Herbarts Ästhetik in ihren grundlegenden Teilen quellenmässig dargestellt und erläutert*, Leopold Voss, Hamburg, 1891.

raspravljanih u estetici druge polovice 19. stoljeća. Različiti idealistički stavovi koji se pojavljuju u ovoj raspravi nisu nimalo jednoglasni, ali se podudaraju u jednoj ključnoj točki. Za idealizam ljepota oblika temelji se na sadržaju izraženom u tom obliku, to jest na odnosu koji se proteže izvan djela, a ne na odnosu imanentnom u djelu. Idealističko razumijevanje ljepote stoga se veže sa sadržajem djela, to jest njegovim smislom. Hegelova izjava u njegovom posthumno objavljenom djelu *Estetika* iz 1835. godine to jasno izriče: „Lijepo smo nazvali idejom lijepog. To znači da se ljepota mora shvatiti kao ideja, posebice kao ideja u determiniranom obliku, to jest kao ideal.“⁵⁶ Estetski formalizam zastupa upravo suprotno gledište, pa je za herbartizam lijepo atribut samog oblika. Ljepota ovisi o tome kako su unutarnji odnosi dijelova raspoređeni jedan prema drugom, kako je objekt sastavljen i strukturiran. Tako je za herbartizam ljepota odlika unutarnje strukture, što Lambert Wiesing povezuje sa sintaktičkim razumijevanjem ljepote.⁵⁷

⁵⁶ Georg Wilhelm Friedrich Hegel, *Vorlesungen über die Aesthetik*, svezak 1, Duncker und Humblot, Berlin, 1842, str. 135. Schopenhauer, čija se idealistička filozofija u drugim aspektima razlikuje od Hegelove, ovu estetsku misao također izriče u svome djelu *Svijet kao volja i predstava* iz 1819. godine, gdje navodi da načelo „koje omogućuje izražavanje lijepog, ne tiče se forme nego sadržaja pojava, ne ono kako, već ono što je od pojava“, Arthur Schopenhauer, *Die Welt als Wille und Vorstellung*, prvi svezak, F. A. Brockhaus, Leipzig, 1844, str. 251.

⁵⁷ L. Wiesing, *Visibility of the Image: History and Perspectives of Formal Aesthetics*, str. 24-26.

4. Herbartizam i austrijska filozofija

Problem kod govora o „austrijskoj filozofiji“ kao zasebnoj od njemačke, kako napominje povjesničar David S. Luft, postaje očit kada shvatimo da su tri najvažnije figure „austrijske filozofije“, Leibniz, Herbart i Brentano, rođene i obrazovane izvan Habsburške Monarhije odnosno na prostoru Njemačkog Saveza. Štoviše, teško je govoriti o jednoj filozofskoj tradiciji, kada se pojam austrijske filozofije proširi uključivanjem modernijih figura poput Ernsta Macha (1838.-1916.) i Aleksiusa Meinonga (1853.-1921.) jer je upitno kako se ova tradicija u osnovi razlikuje od empirizma i pozitivizma drugdje u Europi. No treba istaknuti da su ideje Bolzana, Herbarta i Brentana prevladavale u austrijskim školama i na sveučilištima diljem Monarhije, te možemo ustvrditi da najčešće točke njemačke misli devetnaestog stoljeća – post-kantovski idealizam i romantizam - ne treba pretpostaviti kao neupitnost i za područje Austrije.⁵⁸ Moderni pokušaji oko definiranja austrijske filozofije fokusiraju se na racionalističku struju Bolzana, preko Brentana do Macha, koja se suprotstavlja njemačkoj post-kantovskoj filozofiji Fichtea, Schellinga i Hegela.⁵⁹ U bilo kojem slučaju, razlike između austrijske i njemačke filozofije nisu nastale kao posljedica temperamenata, već je u njihovom razvoju i razlikama važnu ulogu imalo državno uređenje.

Francuska revolucija je dovela do sloma *ancien régime*a, ne samo kao poretka u Francuskoj, već čitavog koncepta. Stanje u Njemačkoj, koja je i dalje uživala ono što je za Francusku postala politička prošlost, stoga je moralo biti opravdano. Tome je poslužila teza da je Njemačka svoje revolucionarni pothvat već obavila kroz protestantsku reformaciju,⁶⁰ pa je njemačka politička zaostalost mogla postati, Marxovim riječima, „zapašena činjenica u historijskoj ropotarnici modernih naroda“.⁶¹ Njemački idealizam ustvrdio je da strah od revolucije ne zahtijeva rješenja, već ispravno postavljanje problema. Kao što je njemačka teologija „razbila“ Veliki seljački rat, tako se i njemačka filozofija nadala da će razbiti

⁵⁸ David S. Luft, „Schopenhauer, Austria, and the Generation of 1905“, *Central European History* 16 (1), 1983, str. 53-75, ovdje str. 60-61.

⁵⁹ Zanimljiv je sekundarni status koji se pri suvremenim definicijama austrijske filozofije daje vodećoj struji drugog dijela 19. stoljeća - herbartizmu. Herbartova metafizika bila problematična već i za pozitivističku filozofiju 19. stoljeća, pa se ne uklapa sasvim u takva nastojanja. Vidi: Barry Smith, *Austrian Philosophy: The Legacy of Franz Brentano*, Open Court, Chicago, 1995. Keith Lehrer i Johann Christian Marek (ur.), *Austrian Philosophy Past and Present: Essays in Honor of Rudolf Haller*, Springer, 2012.

⁶⁰ Više o odnosu njemačke filozofije, posebice Hegela, spram Francuske revolucije: Rebecca Comay, *Mourning Sickness: Hegel and the French Revolution*, Stanford University Press, Stanford, CA, 2011.

⁶¹ Karl Marx, „Prilog kritici Hegelove filozofije prava“, u: Karl Marx i Friedrich Engels, *Rani radovi: izbor*, Naprijed, Zagreb, 1961, str. 81-95, ovdje str. 89.

revolucionarne zazore. Visoko obrazovanje u Pruskoj 19. stoljeća počelo je povoljno za filozofiju s obrazovnom reformom Wilhelma von Humboldta. Sloboda znanosti i autonomija nastavnog osoblja premisa su na kojoj se temeljio Humboldtov sveučilišni model. No prekomjernost pruske države nije dozvolila da njegov koncept obrazovne politike doista zaživi. Na nižoj razini obrazovanja Humboldtov kolega i bliski suradnik Friedricha Augusta Wolfa, Johann Wilhelm Süvern nastavio je s naporima na donošenju zakona o obrazovanju. Pripremao je između 1809. i 1819. zakonodavnu podlogu za reformu visokog školstva, ali i njegovi pokušaji su propali 1819. godine s donošenjem takozvanih „Karlsbadskih dekreta“.⁶² Revolucionarni zazori ipak nisu mogli biti spriječeni, već su dobili novu manifestaciju u obliku nacionalističkih težnji. Augusta von Kotzebuea, njemačkog pisca, 1818. godine ubio je student Karl Ludwig Sand, koji je bio inspiriran nacionalističkim idejama. Sand je bio član studentske organizacije (njem. *Burschenschaft*) koje su nikle po većini njemačkih sveučilišta i koje su zagovarale ujedinjenje njemačkih zemalja. Taj je događaj izazvao popriličnu senzaciju, stoga su vlade njemačkih država, predvođene austrijskim diplomatom, princom Klemensom von Metternichom, osjetile priliku za djelovanje protiv revolucionarnih ideja koje su širile na sveučilištima. Nakon konferencije u Karlsbadu (danas Karlovy Vary), 20. rujna 1819. godine dekreti su proklamirali kraj izuzeća od cenzure koje su uživala sveučilišta, a istima su nametnuti vladini povjerenici.⁶³

U 1820-ima, širenje hegelijanske filozofije imalo je podršku pruskog Ministarstva kulture (njem. *Kultusministerium*) što je dovelo do uspona akademskog hegelovskog pokreta. Krajem 1820-ih hegelijanska filozofija bila je na vrhuncu svoje snage, a 1829. godine Hegel je izabran za rektora Sveučilišta u Berlinu. S tim se brza transformacija Hegelove filozofije u moćni akademski pokret činila završenim, ali nakon Hegelove smrti 1831. kolaps tog pokreta bio je još brži. U prvim godinama nakon Hegelove smrti *Kultusministerium* je nastavio podržavati hegelijansku filozofiju, uz žestoko protivljenje konzervativaca i pijetista.⁶⁴ No hegelijanska

⁶² „Wilhelm von Humboldt“, *Prospects: the quarterly review of comparative education* 23 (3-4), 1993, str. 613-23, ovdje 620-621; Joachim Detjen, *Politische Bildung: Geschichte und Gegenwart in Deutschland*, R. Oldenbourg, München, 2011, str. 34-36.

⁶³ F. Gunther Eyck, „The Political Theories and Activities of the German Academic Youth between 1815 and 1819“, *The Journal of Modern History* 27 (1), 1955, str. 27-38, ovdje 27-28.

⁶⁴ Harold E. Mah, *The End of Philosophy, the Origin of 'Ideology': Karl Marx and the Crisis of the Young Hegelians*, University of California Press, London, 1987, str. 36. Uznemireni posljedicama Francuske revolucije i rastućeg nacionalnog pokreta, u Pruskoj i drugim njemačkim državama na to je stvoren pijetistički odgovor. Oslanjajući se na pijetističke tradicije sedamnaestog i osamnaestog stoljeća ti su neo-pijetisti pokušali uvesti alternativno tumačenje saveza između države i religije, spajajući vjersku odanost i novoizgrađene konzervativne ideale u cilju rehabilitacije

filozofija bila je ozbiljno oslabljena gubitkom doktrinarnog jedinstva razdorom na tzv. Mlade i Stare hegelijance.⁶⁵ Istodobno, je u državi romantičarska filozofska oporba postajala je sve utjecajnije. Sa stupanjem na prijestolje pijetističkog kralja Friedericha Wilhelma IV. s njim se na prijestolje popeo i romantičarski konzervativizam, a liberale u birokraciji sada su zamijenili konzervativci. Neprijatelj hegelijanske teorije, Johann Albrecht Friedrich Eichhorn, postavljen je za ministra kulture, a ubrzo su akademske položaje koje su nekoć držali hegelijanci dobili konzervativni romantičari. Dvije godine kasnije, kako bi iskorijenio „zmajevo sjeme“ hegelijanizma, kralj Friederich Wilhelm pozvao je Friedricha Wilhelma Schellinga da zauzme predstojništvo katedre iz filozofije koja je nekad bila Hegelova. Otprilike u isto vrijeme, novi je kralj pokrenuo i program cenzure i političkog progona koji je istjerao pruske mladohegelovce iz javnog života ili čak iz države.⁶⁶

Nedaće Francuske revolucije za filozofiju u Habsburškoj Monarhiji oblikovale su se na nešto drugačiji način od situacije u Pruskoj, prvenstveno zbog snažnog utjecaja Katoličke Crkve i stava same dinastije Habsburg. Godine 1804. car Franjo II. raspisao je natječaj za novu katedru „znanosti o religiji“ na Praškom sveučilištu, u sklopu borbe protiv ateizma i ideala francuskih prosvjetitelja.⁶⁷ Na mjesto profesora je postavljen mladi svećenik Bernard Bolzano, filozof koji je ponekad istican kao osnivač „austrijske filozofije“, a čija je zadaća bila zaustaviti širenje revolucionarnih ideja među studentima. No novi je profesor bio originalan mislilac i nije propovijedao prema službenom udžbeniku, pa su se ubrzo pojavile nevolje s crkvenim vlastima. Karlsbadski dekreti bili su ključna promjena u strukturi visokog obrazovanja koju je Crkva trebalo da bi konačno uklonila Bolzana nakon višegodišnjih denuncijacija.⁶⁸ Sudski edikt kojim je Bolzano otpušten s dužnosti na sveučilištu u prosincu 1819. godine ustvrdio je da je profesor „grubo vrijeđao svoje dužnosti svećenika, profesora religije i učitelja mlade generacije“. Jedan

legitimiteta tradicionalne političke vlasti. Više u: Doron Avraham, „German Neo-Pietism and the Formation of National Identity“, *Church History* 88 (1), 2019, str. 87-119.

⁶⁵ Mladi hegelijanci, nakon Hegelove smrti 1831. godine, postavili su radikalnu kritiku religije i pruskog političkog uređenja. James D. White, „The Young Hegelians“, u: *Karl Marx and the Intellectual Origins of Dialectical Materialism*, Palgrave Macmillan, London, 1996, str. 102-144.

⁶⁶ Harold E. Mah, *The End of Philosophy, the Origin of 'Ideology': Karl Marx and the Crisis of the Young Hegelians*, str. 38-39.

⁶⁷ Jan Šebestík, „Bolzano's Lehrjahre“, u: Anne Reboul (ur.), *Mind, Values, and Metaphysics: Philosophical Essays in Honor of Kevin Mulligan*, svezak 1, Springer, Cham, 2014, str. 289-293, ovdje str. 292-293.

⁶⁸ Tužitelji su nastojali povezati Bolzana s učenjima francuskih jakobinaca jer je on navodno nastojao prikazati kršćanstvo kao „puku religiju razuma“ te je propovijedao jednakost među ljudima. Paul Rusnock i Jan Šebestík, *Bernard Bolzano: His Life and Work*, Oxford University Press, Oxford, 2019, str. 50-58.

od ključnih poticaja ovoj odluci bila je izravna intervencija Papinske kurije, koja je proizašla iz optužbi od strane Bolzanovih neprijatelja, dakle izravno u Rimu:

„Na Sveučilištu u Pragu religiozni nauk predaje određeni svećenik po imenu Bernard Bolzano, koji je u cijeloj Bohemiji poznat po svom novom i nepravilnom načinu podučavanja religije i po sofističkom spletkarenju ... Ovaj čovjek, korifej naših lažnih proroka, od samih je početaka imao određeni broj učenika i sljedbenika koji, raštrkani po cijeloj zemlji, i dalje među ruljom šire načela kojima su sami zaraženi.“⁶⁹

Bolzano je bio napadnut ne samo zbog svog racionalizma i zamjene religije etikom, već i radi svojih teza koje su imale protufeudalni, uglavnom građanski, ali i socijalistički karakter, poput tvrdnji o vječnom napretku i o jednakosti svih ljudi, odbacivanju nasljedne aristokracije sa svim njezinim privilegijama i kritike parazitizma bogatih nad siromašnima. Godine nakon uklanjanja Bolzana sa Sveučilišta u Pragu i uvođenja jače cenzure označene su slabljenjem prisutnosti filozofije u austrijskom obrazovanju. Unatoč tome, nakon Bolzanove smrti (18. prosinca 1848.) sljedbenici i suradnici su ga postupno pretvarali u „mučenika“, simbol neopravdanog progona Crkve i državnih vlasti zbog naprednih učenja. Time je nadahnuo nove generacije naprednih krugova koji su koristili njegovo ime u borbi protiv konzervativizma Habsburške Monarhije.⁷⁰ Vlasti su dobile jasan podsjetnik u revolucionarnim godinama, u „Proljeću naroda“ 1848./1849., podsjećajući da je čak i slaba prisutnost „revolucionarne“ filozofije problematična, stoga je bilo potrebno sustavno uvesti prihvatljivije učenje i razgraditi „opasne“ ostatke. Upravo je stoga reforma srednjoškolskih i visokoškolskih ustanova grofa Lea Thuna 1850. učvrstila herbartizam kao novu službenu filozofiju Habsburške Monarhije. Restaurativnoj atmosferi nakon 1848. herbartizam se, sa svojim jasnim odmakom filozofske „spekulacije“ što dalje od politike, pokazao kao odličan način stvaranja „pozitivnih“, apolitičkih znanosti.⁷¹

Nakon Herbartove smrti 1841. godine, herbartizam je postao popularan među empirističkim filozofima zainteresiranim za razvoj znanosti. Njegov naglasak na formalnim

⁶⁹ Jaroslav Folta, „Life and scientific endeavour of Bernard Bolzano“, u: Vojtěch Jarník, *Bolzano and the Foundations of Mathematical Analysis*, na engleski preveo Jiří Jarník, Society of Czechoslovak Mathematicians and Physicists, Prag, 1981, str. 11-32, ovdje str. 13-15.

⁷⁰ Isto, str. 15-16.

⁷¹ Grof Thun stvorio je određen „kult pozitivnog“ koji je trebao odbaciti romantičarsko spekuliranje i preusmjeriti obrazovne napore što dalje od politike. Istodobno, romantičarstvo se također pokazalo problematično u Pruskoj, pa je nakon 1848. hegelijanska filozofija ponovno ustoličena. Alexander Wilfing, „'Absolute' Aesthetics in Context: The Sociopolitical Fundamentals of Eduard Hanslick's Scholarly Activities; Towards a Cultural Turn in Hanslick Scholarship“, *International Review of the Aesthetics and Sociology of Music* 50 (1-2), 2019, str. 175-190, ovdje 180-182.

aspektima znanosti i na empirijskim korijenima znanja privukao je pozornost mladih filozofa u posthegelijanskoj Njemačkoj. Herbartizam je postao glavni izvor filozofskog utjecaja za akademike koji su se suprotstavljali Hegelu i njemačkom idealizmu, a herbartovska psihologija je dobila glavnu ulogu u akademskim raspravama. Tijekom 1850-ih godina je Herbartova teorija još uvijek bila shvaćena kao jedan od najperspektivnijih pristupa, iako se do tada razvilo mišljenje da Herbartova razmišljanja nisu primarno usmjerena protiv Hegela, već protiv drugog, antihegelijanskog filozofa – Arthura Schopenhauera. S daljnjim napretkom u znanosti i uvođenjem eksperimentalnih metoda u psihologiji, Herbartova odluka da primijeni matematiku na prilično spekulativan način ubrzo je privukla sumnju.⁷² Iako je prihvatio Herbartovu otvorenost za znanost, Friedrich Albert Lange je napisao žestok napad na herbartovsku psihologiju, tvrdeći da kombiniranje matematike i spekulacija nema mjesto u empirijskom znanju.⁷³ U vrijeme Langeove smrti 1875. godine njegova kritika Herbarta bila je već široko prihvaćena u njemačkoj i austrijskoj psihologiji. Prilično ortodoksna verzija herbartovske psihologije preživjela je te napade još nekoliko desetljeća u Njemačkoj.⁷⁴ Napredovanjem „znanstvene filozofije“ i sve većim utjecajem Augustea Comtea u posljednjoj četvrtini 19. stoljeća percipiralo se da filozofija više ne može „živjeti“ odvojeno od ostalih znanosti. Hegelijanci su se pokazali najslabijima na području psihologije, ali Herbartova metafizička osnova teorije postala je nedaća za njegove sljedbenika, pa je Wundt zaključio da su „herbartovci bili bolji psiholozi što su više odbacili prepreke Herbartove metafizike.“⁷⁵

Kraj 19. stoljeća označio je velike „funkcionalne i strukturne promjene“ u znanosti. Njemački filozof Herbert Schnädelbach nazvao je ovaj proces transformacije „dinamizacijom“. U znanosti i filozofiji dolazi do zamjene paradigme „univerzalnosti, nužnosti i istine“, koju je najbolje utjelovio Hegel, do novog modela koji je sistematizaciju zamijenio inovacijom.⁷⁶ U austrijskim zemljama Habsburške Monarhije u ovom periodu završava stvaranje „metafizičkih“ sustava, a nova empirijska znanost, koja se počela uspostavljati korak po korak, sebe je

⁷² C. Landerer i W. Huemer, „Johann Friedrich Herbart on Mind“, str. 65

⁷³ Više o Langeovoj kritici Herbarta: Lydia Patton, „Anti-psychologism about Necessity: Friedrich Albert Lange on Objective Inference“, *History and Philosophy of Logic* 32 (2), 2011, str. 139-152.

⁷⁴ C. Landerer i W. Huemer, „Johann Friedrich Herbart on Mind“, str. 65-66.

⁷⁵ Treba napomenuti da je Wundt unutar njemačke filozofije uključivao sva područja koja govore njemački jezik, dok su u tom periodu austrijski filozofi već nastojali definirati zasebnu austrijsku filozofiju. W. Wundt, „Philosophy in Germany“, str. 512.

⁷⁶ Herbert Schnädelbach, *Philosophie in Deutschland 1831–1933*, Suhrkamp, Frankfurt na Majni, 1999, str. 88-137. Prema: Johannes Feichtinger, *Wissenschaft als reflexives Projekt*, Transcript, Bielefeld, 2014, str 111.

doživljavala manje kao „čistu“ istinu nego kao samolegitimirajući proces napretka putem induktivnog istraživanja. Čak su i suvremenici uočili ovu upečatljivu promjenu, poput austrijskog muzikologa Eduarda Hanslicka (1825.-1904.). koji je primijetio da: „'Sustav' postupno ustupa mjesto 'istraživanju'.“⁷⁷ Uzastopna zamjena deduktivnih sustava s empirijskima išla je ruku pod ruku s promjenama koje je Max Weber iz sociološke perspektive opisao kao prijelaz iz modela „obrazovanja kroz znanost“ u model „znanosti kao profesije“.⁷⁸

4.1. Herbartizam u zemljama Habsburške Monarhije

Prije revolucija 1848/1849. godine, filozofija u Austriji podučavana je na prilično tradicionalan način. Na sveučilišnoj razini ona je svedena na minimum, a u srednjim školama se uopće nije učila. Metternichov sustav, u potpunosti usmjeren na suzbijanje revolucije u Srednjoj Europi (talijanskim i njemačkim zemljama), okomio je policijsku državu na obrazovni sustav, a naročito sveučilišta. Odrazi društvene situacije u biedermeiersko vrijeme očitiju se tek u anonimnim rukopisima, pamfletima i subverzivnoj književnosti te naročito kazališnim predstavama. Katolička Habsburška Monarhija uglavnom se oslobodila utjecaja njemačke (protestantske) idealističke metafizike, utjecaja koji je, navodi Berry Smith, osujetio razvoj „egzaktne filozofije“ u Pruskoj. Umjesto toga, u Monarhiji je u prvoj polovici 19. stoljeća prevladavalo skolasticizam koji je površno spojen s izvadcima iz misli Leibniza i Herbarta, s dominantnim nasljeđem srednjeg vijeka. Kanoni i udžbenici ove doktrine nametnuti su institucijama učenja u cijeloj Monarhiji, a taj period je završen tek obrazovnom reformom nakon 1848. godine, otvarajući put prema herbartizmu, a kasnije i pozitivističkom razvoju znanosti i filozofije.⁷⁹

U drugoj polovici 19. stoljeća klima nastave filozofije na Sveučilištu u Beču bila je pod očitom antiidealističkim i empirističkim utjecajima, s posebnim naglaskom na psihološke aspekte svijesti i pedagoška pitanja. Filozofiju su predavali Robert Zimmermann (1824-1898), redoviti profesor u Beču od 1861. godine, i Theodor Vogt (1835-1906), izvanredni profesor filozofije od 1871. Potonji je bio učenik Franza Karla Lotta (1807-1874), uvjerenog herbartovca koji je predsjedao filozofijom na Sveučilištu u Beču od 1849. do 1874. Vogt je uglavnom predavao pedagogiju i psihologiju, ali Zimmermann, koji je u svojoj mladosti bio učenik

⁷⁷ Johannes Feichtinger, *Wissenschaft als reflexives Projekt*, str 111.

⁷⁸ Isto, str. 111-112.

⁷⁹ B. Smith, „Austrian Origins of Logical Positivism“, str. 40-41.

Bolzana, imao je interes za razne predmete, poput estetike, etike i logike.⁸⁰ Herbartizam se zahvaljujući svojoj političkoj apstinenciji i usredotočenosti na formalni i empirijski aspekt znanja, za koje se smatralo da su prilično apolitični, činio idealnim „protuotrovom“ za Kanta, koji je i dalje shvaćen kao „filozof revolucije“.⁸¹ Herbartova filozofija postala je, uz državnu podršku, izuzetno utjecajna unutar razvojnog pravca austrijske filozofije. Do 1870-ih i 1880-ih, međutim, herbartizam je postupno izgubio utjecaj i na kraju je ustupio mjesto novoj „školi“ koju je razvijao Franz Brentano.⁸²

„Situaciju sam smatrao krajnje tužnom: herbartovska doktrina, ali ne i herbartovska škola (sat je za njih već prošao); i to ništa je bilo sve“ - ovim riječima opisao je Franz Brentano stanje filozofije u austrijskom dijelu Monarhije, kada je 1874. godine stigao u Beč.⁸³ Brentano je nakon svog postavljanja na mjesto profesora filozofije postupno nadvladao utjecaj herbartizma, a većina značajnih filozofa *fin-de-siècle* Beča (Edmund Husserl, Alexius Meinong, Kazimierz Twardowski, ali i Sigmund Freud) bila je pod njegovim utjecajem. Twardowski je s velikom otvorenosti izjavio da su, usprkos studiranju pod herbartovcima poput Zimmermana, njegovi sveučilišni studiji „bili u znaku Franza Brentana“.⁸⁴ No 1883., kada je Karlovo sveučilište u Pragu podijeljeno između Nijemaca i Čeha, češki herbartizam bio je dovoljno jak da dominira u češkom Odjelu za filozofiju. Ipak, većina mladih brentanista zadržala je veze s herbartizmom, makar i preko Roberta von Zimmermanna, najmoćnijeg člana herbartovskog pokreta u Beču. Zimmermannov udžbenik „Filozofska propedeutika“ (*Philosophische Propädeutik*, 1857.) bio je preveden i široko korišten u srednjim školama diljem Habsburške Monarhije te je utjecao na više generacija akademske elite.⁸⁵ Brentano je bio vrlo uspješan u promicanju vlastite filozofske misli, s obzirom da su nakon njegovog odlaska iz Beča većinu važnih katedara filozofije u

⁸⁰ Venanzio Raspa (ur.), *Alexius Meinong und Kazimierz Twardowski: Der Briefwechsel*, De Gruyter, Berlin, 2016, str. 5-7.

⁸¹ C. Landerer i W. Huemer, „Johann Friedrich Herbart on Mind“, str. 66.

⁸² William M. Johnston, *Austrijski duh: intelektualna i društvena povijest 1848-1938*, s engleskog preveo Janko Paravić, Globus, Zagreb, 1993, str. 292.

⁸³ Franz Clemens Brentano, *Meine letzten Wünsche für Österreich*, J.G. Cotta, Stuttgart, 1895, str. 64. Prema: Denis Fiset, „Robert Zimmermann and Herbartianism in Vienna. The critical reception from Brentano and his followers“, *Meinong Studies*, 2020, URL: <https://philarchive.org/archive/FISRZA>.

⁸⁴ V. Raspa (ur.), *Alexius Meinong und Kazimierz Twardowski: Der Briefwechsel*, str. 7-9.

⁸⁵ U austrijskim zemljama se nakon revolucija 1848./1849. godine herbartovska psihologija nastavila podučavati u srednjim školama sve do kraja 19. stoljeća, a u nekim slučajevima i do 1920-ih. Psihologija je bila dio novostvorenog predmeta zvanog „filozofski propaedeuti“. Ovaj uvodni tečaj filozofije sadržavao je samo empirijsku psihologiju i formalnu logiku, a u austrijskom dijelu Monarhije je uveden kao obvezni predmet samo godinu dana nakon što je sličan predmet nestao iz pruskog kurikulumu (1849. godine). C. Landerer i W. Huemer, „Johann Friedrich Herbart on Mind“, str. 66-67.

Habsburškom Carstvu zauzeli njegovi studenti. Ipak, veliki dio njegovih učenika, uključujući Husserla i Twardowskog, pohađala je i Zimmermannova predavanja. Štoviše, Zimmermann je ostavio bogat i raznolik doprinos na nekoliko područja filozofije, uključujući povijest filozofije u Njemačkoj i Austriji te na polju estetike gdje je bio jedan od najznačajnijih zagovornika antiidealističke orijentacije te estetskog formalizma.⁸⁶

Međutim, Zimmermann je najpoznatiji kao najvažniji austrijski zagovornik Herbartove filozofije devetnaestog stoljeća. Kao što je on često isticao, jedan od najznačajnijih trenutaka u razvoju filozofije u Austriji bila je reforma obrazovanja 1849. godine koju je ministarstvo povjerilo grofu Leo Thunu (1811-1888) i Franzu Serafinu Exneru (1849-1926), također Herbartovom sljedbeniku. Cilj dalekosežne reforme bila je sekularizacija filozofije u obrazovnim ustanovama i implementacija Herbartove filozofije u Habsburškoj Monarhiji, baš kao što su to učinili i Prusi nekoliko godina ranije s Hegelovom filozofijom.⁸⁷ Zimmermann je u svom učitelju Exneru vidio „utemeljitelja Herbartove škole u Austriji“ i predvodnika „radikalne reforme visokog obrazovanja“.⁸⁸ Exner je kao sveučilišni profesor u Pragu i Beču te kao savjetnik Ministarstva bogoštovanja i nastave imao izrazito velik utjecaj. Herbartova psihologija ponudila je Exneru model uma koji se činio posebno pogodnim za projekt liberalnog obrazovanja. Za razliku od francuske ili britanske liberalne misli, ovaj je projekt bio kompatibilan s hijerarhijskim i tradicijskim društvom. Prema Kantu, prosvijećena država zahtijevala je poslušnost u djelovanju, ali je dopustila neslaganje u obliku racionalne rasprave. Pedagogija kao „moralna znanost“ nije mogla trpjeti potpunu spontanost mišljenja, pa je Herbart ograničio kantovski samozakonodavni moral s psihološkim zakonima. Temeljem toga, Exner je kod svojih učenika nastojao potaknuti oblik slobode svijesti koja je ipak prepoznavala ograničenja koja su postavili zakoni, bilo fizički, bilo politički, a pri tome je izbjegavao deterministički fatalizam.⁸⁹

⁸⁶ Za detaljan prikaz Zimmermannove estetike i povijesti umjetnosti, vidi: Kurt Blaukopf, „Von der Ästhetik zur Zweigwissenschaft: Robert Zimmermann als Vorläufer des Wiener Kreises“, u: Martin Seiler i Friedrich Stadler (ur.), *Kunst, Kunsttheorie und Kunstforschung im wissenschaftlichen Diskurs*, ÖBV & HPT, Beč, 2000.

⁸⁷ Više o reformi obrazovanja kod: Gary B. Cohen, *Education and Middle-class Society in Imperial Austria, 1848-1918*, Purdue University Press, West Lafayette, 1996; Christof Aichner i Brigitte Mazohl (ur.), *Die Thun-Hohenstein'schen Universitätsreformen 1849-1860: Konzeption – Umsetzung – Nachwirkungen*, Böhlau, Wien-Köln-Weimar, 2017.

⁸⁸ Robert Zimmermann, „Wissenschaft und Literatur“, *Wien 1848-1888*, svezak 2, Carl Konegen, Beč, str. 129-196, ovdje str. 146. Prema: Denis Fissette, „Robert Zimmermann and Herbartianism in Vienna. The critical reception from Brentano and his followers“.

⁸⁹ Deborah R. Coen, *Vienna in the Age of Uncertainty: Science, Liberalism, and Private Life*, The University of Chicago Press, Chicago-London, 2007, str. 40-42.

Herbartovci su apsolutizirali napore „matematizacije“, izvjesnosti rezultata, metoda i metodologija. Pod „herbartovcima“ ovdje se misli na neformalnu skupinu teoretičara (Robert Zimmermann, Tuiskon Ziller, Moritz Wilhelm Drobisch, Theodor Waitz, Wilhelm Fridolin Volkman), aktivnih između 1820-ih i kasnih 1880-ih, koji su nastojali slijediti Herbartov psihološko-pedagoški model i dijelili njegovu dinamičku koncepciju uma kao izraza sukoba između predstava. No bilo bi pogrešno takozvane herbartovske učenjake smatrati homogenom skupinom vjernih zagovornika Herbartove doktrine, budući da su predstavnici herbartovske psihologije često bili originalni mislioci, otvoreni za vanjske utjecaje.⁹⁰ U praksi je ovaj pristup doveo do shematizacije nastave i stvaranja norme školskog rada. Normalizacija je bila oružje školske politike države jer je omogućila usporedivost rezultata pojedinih škola i učitelja te je postala alat za školske inspekcijske aktivnosti i etatizaciju na svim područjima obrazovanja⁹¹. S preuzimanjem jurisdikcije države nad obrazovanjem, nauštrb Crkve, te obveznim pohađanjem nastave, škole postaju ključno mjesto provođenja državne politike i modernizacije „odozgo“.

4.2. Prodor herbartovske misli u Bansku Hrvatsku

Uvođenje obrazovne reforme i stvaranje modernog školskog sustava dovelo je i do pojave učiteljskog pokreta. Uz djelovanje odozgo, poput stvaranja mreže učiteljskih škola, počevši od Zagreba 1847. godine, ključne su bili i liberalne slobode, poput prava na okupljanje te razvoj učiteljske štampe. U drugoj polovici devetnaestog stoljeća dolazi do produljenja tečajeva s nekoliko mjeseci na dvije, tri i konačno četiri godine. Austrijski *Državni zakon o narodnim školama* iz 1869. godine, napisan prema liberalnim načelima, omogućio je školovanje svoj djeci bez obzira na spol, vjeru, nacionalnost i društveni sloj. Donošenje liberalnog zakona u austrijskom dijelu Monarhije potaknulo je modernizaciju obrazovanja na području Banske Hrvatske. Uvjeti za reformu školstva stvoreni su nakon usvajanja Ugarsko-hrvatske nagodbe (1868.), kada je Banska Hrvatska stekla autonomiju u pravosuđu, upravi te bogoštovlju i nastavi. Iako obrazovna reforma bana Ivana Mažuranića nije prenijela sve liberalne promjene iz austrijskog izvornika, omogućila je državi da preuzme kontrolu nad obrazovanjem. Modernizacija se odvijala u skladu s postupkom sekularizacije, ali nije ugrožavala vjerski

⁹⁰ David Romand, „An unorthodox Herbartian in Graz: Joseph Wilhelm Nahlowsky's 'affective Herbartianism'“, u: Jean-François Goubet i Rainer Bolle (ur.), *Herbart als Universitätslehrer*, IKS Garamond, Jena, 2018, str. 203-220, ovdje str. 208-209.

⁹¹ Miroslav Somr i Lenka Hrušková, „Herbart's Philosophy of Pedagogy and Educational Teaching“, *Studia Edukacyjne* 33, 2014, str. 413-429, ovdje str. 414.

karakter nastave.⁹² Pri tome, redovni sastanci učitelja, koje su regulirali školski zakoni na županijskoj ili biskupijskoj razini, osigurali su forum za rasprave. Zakonodavni uspjeh Mažuranićeva *Zakona o pučkim školama i preparandijama* iz 1874. godine dobio je intelektualnu i publicističku podršku od *Hrvatskog pedagoško-književnog zbora*, osnovanog 1871. godine.⁹³ Zagovornici državnoga nadzora nad školama tražili su jednaku dostupnost škola svim građanima, bez obzira na vjeru, ali su bili spremni surađivati s duhovnim organima, posebice što se tiče vjeronauka. Zagovornici konfesionalnih škola isticali su važnost vjerskoga učenja u svim predmetima te su upozoravali protiv „pretjeranog“ liberalizma.⁹⁴

Stanje pučkog školovanja bilo je mjerilo snage i moći države, pa se ono redovito promatralo u vjersko-moralnom kontekstu, budući da tradicionalno smatralo da samo religija može biti čvrst temelj moralne osobe. Iako su učitelji možda ostali vjerni religiji, oni nisu mogli prihvatiti hegemoniju svećenika, čiji su odnosi s učiteljima na lokalnoj razini često bili loši. Obrazovni reformisti otvorili su pitanje od ključne važnosti za Crkvu i praktički ju izazivali. Kardinal Juraj Haulik, zagrebački nadbiskup do 1869. godine, posvetio je mnogo pozornosti školstvu, u kojem je vidio važnu funkciju služenja katoličkoj vjeri. Pretpostavka liberalnog doba da je moć Crkve, iako još uvijek velika, u osnovi stvar prošlosti pokazala se pogrešnom. Katolički politički pokret također je spremno koristio liberalno oružje tiska i udruživanja kako bi projicirali vlastitu poruku protiv državnog uplitanja u tradicionalnu Crkvenu jurisdikciju.⁹⁵

Vodeći teoretičar obrazovanja među učiteljima u ovom periodu bio je Stjepan Basariček. Basariček dao najveći teorijski doprinos sa svojim četverotomnim udžbenikom pedagogije, utemeljenim na herbartovskoj pedagogiji. Prva izdanja tog udžbenika preuzeo je *Hrvatski pedagoško-književni zbor* početkom 1880-ih. Ključna namjera herbartizma u Banskoj Hrvatskoj bila je započeti proces sekularizacije pedagogije i školovanja, a osnovni dio tog pothvata uključivao je zamjenu teološkog materijala iz pedagoških odjela u školama za osposobljavanje učitelja. Prodor herbartizma u Bansku Hrvatsku prvenstveno je podržao *Hrvatski učiteljski*

⁹² Dinko Župan, „Utjecaji Mažuranićeve reforme školstva na pučko školstvo u Slavoniji (1875.-1885.)“, *Scrinia Slavonica* 2 (1), 2002, str. 277-292, ovdje str. 279-281.

⁹³ Robin Okey, „The Primary School Movement in the South Slav Lands of the Habsburg Monarchy in the Era of Dualism: Ideal and Reality“, *Godišnjak* 42, 2013, str. 147-164, ovdje str. 149.

⁹⁴ Više o ustroju škola i preparandija: Sonja Gaćina Škalamera, „Zakon o pučkim školama i preparandijama u kraljevinama Hrvatskoj i Slavoniji iz 1874. godine: sto četrdeseta obljetnica hrvatskoga zakona o obveznom obrazovanju“, *Anali za povijest odgoja* 13, 2014, str. 99-133.

⁹⁵ R. Okey, „The Primary School Movement in the South Slav Lands of the Habsburg Monarchy in the Era of Dualism: Ideal and Reality“, str. 152-153.

pokret s njegovim ključnim tadašnjim pedagoškim ustanovama: prvim pedagoškim časopisom *Napredak* (osnovan 1859.) i već spomenutim *Hrvatskim pedagoško-književnim zborom* pod vodstvom Ivana Filipovića. Herbartovska škola je postigla zacrtane ciljeva, budući da je istisnula teološki orijentirane udžbenike pedagogije iz učiteljskih škola te je postepeno preuzela pedagošku praksu od 70-ih godina 19. stoljeća, a s vremenom je teorijski pristup uspostavio svoju dominaciju nad učiteljskom praksom.⁹⁶

Herbart je vjerovao da bi odgojna nastava moglo pridonijeti prevladavanju ograničenja staleške pripadnosti. Bio je svjestan da su i u njegovo vrijeme postojale značajne prepreke u provedbi kurikuluma. Između ostalog navodi dvije zapreke: pretjerano vjerovanje u metode i nemogućnost razdvajanja prolaznog i površnog od onoga što je trajnije i osnovnije. Stoga se Herbart, za razliku od herbartovaca (sljedbenika reformističke pedagogije), zaštitio od takozvanog „prirodnog i naivnog cjelovitog učenja“, jer je bio svjestan da se pukim izravnim iskustvom ne mogu prevladati ograničenja staleškog društva. Svakodnevno iskustvo i ponašanje ne dopuštaju izgradnju sustava predodžbi i refleksiju tog sustava. Stečena iskustva i ponašanja učenika ograničena su i nedovoljno regulirana. Istodobno, bio je svjestan, i to je posebno naglasio, da se praktično proširivanje iskustva i ponašanja može provesti samo kroz proces učenja onih koji poučavaju. Herbart je stoga u svoj sustav uključio interaktivnu prirodu aktivnosti učenika i učitelja, ne samo kroz nastavno gradivo nego i odnos između učitelja i učenika. No herbartizam je, onako kako je ostvaren i zbog čega je naknadno kritiziran, stavio naglasak na učitelja i poučavanje.⁹⁷

⁹⁶ Igor Radeka, „Pedagogija i ideologija u Hrvatskoj“, u: Drago Roksandić i Ivana Cvijović Javorina (ur.), *Desničini susreti 2010. Zbornik radova*, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu i Plejada, 2011, str. 116-136, ovdje str. 117-118.

⁹⁷ Marko Palekčić, „Herbartova teorija odgojne nastave – izvorna pedagogijska paradigma“, *Pedagogijska istraživanja* 7 (2), 2010, str. 319-340, ovdje str. 331-333.

5. Zagrebačko sveučilište unutar hrvatskog akademskog polja

S obzirom na to da je struktura socijalnog prostora u naprednim društvima proizvod dva temeljna principa diferencijacije - ekonomskog kapitala i kulturnog kapitala, obrazovne institucije dobivaju presudnu ulogu u reprodukciji i distribuciji kulturnog kapitala. Te institucije time dobivaju svoju ulogu u reprodukciji strukture društvenog prostora, a s vremenom one zauzimaju središnje mjesto u borbi za dominantnim položajima. Akademске institucije uspostavljaju korespondenciju između društvenih svojstava i akademskih položaja, koji su sami strukturirani prema ustanovi, disciplini i smjeru. Pri tome, različite discipline kroz povijest imaju veću ili manju važnost, ali uvijek traje borba za veće vrednovanje vlastite discipline, budući da su pojedinci uložili svoje vrijeme i svoj kapital u nju. U slučaju profesora, moguća je daljnja stratifikacija prema činu tj. akademskom rangu i mjestu/položaju ustanove u kojoj predaju. Smještanje agenata u stratificirane akademske položaje predstavlja jedan od primarnih mehanizama transformacije naslijeđenog kapitala u akademski kapital.⁹⁸

Formiranje hrvatskog akademskog polja, koje se pojavilo u drugoj polovici 19. stoljeća uspostavljanjem prvih visokoškolskih i istraživačkih ustanova, stvorilo je novu zajednicu sa svojom logikom dominacije i podređenosti. Područje akademskog polja je u stalnom sukobu, jer se fakulteti, odsjeci, odjeljenja ili discipline uključuju u procese zauzimanja položaja usmjerene ka maksimiziranju simboličkog dobitka.⁹⁹ Na ovom polju jedan od najvažnijih oblika kapitala je prestiž, povezan s različitim vrstama aktivnosti poput podučavanja i istraživanja, kao i s različitim vrstama publikacija. Jasno možemo vidjeti da je u ovoj akademskoj zajednici u razvoju, kako je tvrdio Thomas Becher, reputacija postala najcjenjenija roba koja se vrednuje više od političke moći ili bogatstva.¹⁰⁰ To ne znači da reputacija kao oblik simboličkog kapitala nije povezana i ne može se ponekad pretvoriti u druge oblike kapitala, poput kulturnog (na primjer kroz različita posjedovanja cijenjenog znanja) i ekonomskog kapitala (na primjer kroz financiranje istraživanja ili plaće).¹⁰¹ Simbolički kapital ne stječe se u slučaju akademika kroz

⁹⁸ Pierre Bourdieu, *The State Nobility: Elite Schools in the Field of Power*, prevela na engleski Lauretta C. Clough, Polity Press, Cambridge, 1996, str. 5 i 37.

⁹⁹ Više u: Pierre Bourdieu, *The Field of Cultural Production*, Polity Press, Cambridge, 1993.

¹⁰⁰ Thomas Becher, *Academic Tribes and Territories: Intellectual Enquiry and the Culture of Disciplines*, Open University Press, Bristol, 1989. Prema: Pilar Mendoza i Aaron Kuntz, „Bourdieu and Academic Capitalism: Faculty 'Habitus' in Materials Science and Engineering“, *Journal of Higher Education* 83 (4), 2012, str. 558-581, ovdje str. 560.

¹⁰¹ P. Mendoza i A. Kuntz, „Bourdieu and Academic Capitalism: Faculty 'Habitus' in Materials Science and Engineering“, str. 560.

nasljedstvo, već kroz priznavanje, koje se mora steći objavljivanjem djela, podučavanjem, a u ovom razdoblju i zauzimanjem javnih stajališta o istaknutim pitanjima. Najočitiiji je primjer potonjeg slučaj Moderne, u kojem su zagrebački profesori zauzimali javne pozicije, najčešće u obrani tradicionalnoga.

Kroz razvoj Sveučilišta početne katedre su s vremenom postale matice Odsjeka s više katedara. Ubrzo se uvode nove znanstvene discipline te se izdvajaju zasebni odjeli, čime je struktura Sveučilišta pratila specijalizaciju koja se događala u znanostima onog vremena. Tako su iz prve Katedre za filozofiju izrasli odsjeci za filozofiju, pedagogiju, psihologiju i sociologiju. Katedra za filozofiju, kao i sama filozofija, stoga je bila „žrtva“ složenije podjele znanstvenog istraživanja, a profesori poput Arnolda nisu se mogli oduprijeti „trganju“ filozofskih grana u nove samostalne znanstvene discipline. No Mudroslovni fakultet najviše je profitirao proširenjem nastavnčkog kadra. Od početnih 25 nastavnika na Sveučilištu: 8 ih je pripadalo Bogoslovnom, 11 Pravnom, a 6 Mudroslovnom fakultetu. Do akademske godine 1898./1899. broj nastavnika se povećao na 66, od toga: 9 na Bogoslovnom, 18 na Pravnom i 39 profesora na Mudroslovnome fakultetu (koji je do 1899. povećan za šumarski i farmaceutski odjel). Ipak se najveći dio povećanja broja učiteljskog osoblja može pribrojiti popunjavanju matematičko-prirodoslovne strukovne orijentacije (koja se osamostalila od Filozofskog fakulteta tek nakon Drugog svjetskog rata). Mudroslovni fakultet imao je 26 slušača u prvoj akademskoj godini, od njih 290 na čitavom Sveučilištu (8,97% od ukupnog broja slušača) . Do godine 1899. broj slušača na Mudroslovnome fakultetu se popeo na 152, od ukupno 657 (23,14% od ukupnog broja slušača). Pri tome je na Mudroslovnom fakultetu „filozofa“ bilo 81 (12,33% od ukupnog broja slušača), dok su ostali bili slušači šumarstva i farmaceutike, što je povećanje relativnog i apsolutnog broja slušača. Bitno je napomenuti da su na čitavom fakultetu samo četiri struke imale po dvije stolice, čime se naglašava njihova važnost, i to na pravnom fakultetu za rimsko i građansko pravo, a na Mudroslovnom za filozofiju i „sveopću povijest“.¹⁰²

5.1. Politički utjecaju pri izboru i djelovanju profesora

Prema zakonu o ustrojstvu sveučilišta Franje Josipa I. u Zagrebu iz 1874. nastavnici su se dijelili na redovne i izvanredne profesore, na docente (privatne i honorarne) te lektore. Profesori

¹⁰² *Spomenica o 25-godišnjem postojanju Sveučilišta Franje Josipa I. u Zagrebu: 1874-1899*, izdao Akademski senat Kr. Sveučilišta, Kr. zemaljska tiskara, Zagreb, 1900, str. 130-139.

su bili kraljevski činovnici i formalno su postavljani odlukom kralja, dok je lektore i docente postavljao ban, no najčešće su se poštivali prijedlozi profesorskog zbora. Svi redovni i izvanredni profesori činili su profesorski zbor, u kojeg su privatni docenti slali svoje zastupnike, a taj zbor je između redovnih profesora birao dekana. Najviša akademska vlast bila je Akademski senat na čijem je čelu bio rektor Sveučilišta. Senat je pod svojom nadležnošću imao sve upravne, obrazovne i disciplinske poslove. Formalno su profesori i docenti imali zakonsko pravo potpune slobode nauke, no u stvarnosti je austrijski model sveučilišta počivao je na snažnoj državnoj kontroli, pa je sveučilišna autonomija bila ograničena. Autonomija sveučilišta dodatno je umanjena novim zakonom iz 1894., donesenom za vrijeme vlasti bana Khuen-Héderváryja, budući da je Zemaljska vlada mogla imenovati svoje kandidate bez prijedloga profesorskog zbora.¹⁰³

Briga za izbor novih profesora od strane Franje Markovića, koji je od uspostave Mudroslovnog fakulteta obnašao dužnost dekana, vidljiva je iz prepiske s Izidorom Kršnjavijem. Kršnjavi je, u pismu upućenom iz Rima 14. studenoga 1874. godine, istaknuo potrebu za Katedrom za povijest umjetnosti i istaknuo sebe kao prikladnog kandidata. Kršnjavi također piše protiv pretjeranog utjecaja teologije i pita Markovića zašto je Teološki fakultet iz sjemeništa prebačen na Sveučilište. Kršnjavi piše da će se sigurno vratiti u svoju domovinu te: „Ako dakle dobijem poziv na naše sveučilište u Zagrebu primit ću drage volje taj poziv.“¹⁰⁴ Međutim, ta se ideja realizirala tek 1878. godine, iako je, kao što se može vidjeti iz pisma Račkog iz sredine 1875., Marković doista želio dovesti Kršnjavija na Fakultet još ranije.¹⁰⁵ Marković je bio Kršnjavijev školski drug u zagrebačkom Plemićkom konviktu te kolega na Bečkom sveučilištu gdje su zajedno slušali Roberta Zimmermanna. Sveučilište se načelno nije protivilo Kršnjavijevom imenovanju, ali pokušali su dati prednost Odsjeku prirodnih i matematičkih znanosti, primarno zbog velikog napretka egzaktnih znanosti i općenito sa stajališta korisnosti, što je, prema Olgi Maruševski, bilo „moderno i razumljivo“.¹⁰⁶ Ipak, Kršnjavi će kasnije u svom uvodnom predavanju izraziti sumnju u prednosti prirodnih znanosti, te će između ostalog reći:

¹⁰³ Tihana Luetić, „Kr. sveučilište Franje Josipa I. u Zagrebu (1874–1918)“, u: Mirjana Polić-Bobić (ur.), *Sveučilište u Zagrebu: 350 (1669.-2019.)*, Sveučilište u Zagrebu, Zagreb, 2019., str. 39-55, ovdje 40-41.

¹⁰⁴ Ostavština Franje Markovića, Arhiv Odsjeka za povijest hrvatske književnosti. Kutija II, fascikla 6. Prema: I. Peklić, „Franjo Marković: Sveučilište kao duhovna lađa naroda“, str. 503.

¹⁰⁵ „Pismo Račkoga Strossmayeru, Zagreb, 17. juna 1875.“, u: Ferdo Šišić (ur.), *Korespondencija Rački–Strossmayer, od 6. okt. 1860. do 28. dec. 1875.*, knjiga 1, JAZU, Zagreb, 1928, str. 361.

¹⁰⁶ O. Maruševski, „Izidor Kršnjavi i 'dnevnik' njegove borbe za profesuru“, *Radovi Odsjeka za povijest umjetnosti* 7, 1981, str. 23-39, ovdje str. 26.

„Filologija bez arheologije, povijest bez povijesti umjetnosti isto bi tako 'bolesne' bile kao što bi se cijela znanost 'bolesnom' nazvati morala kad bi se na primjer prirodoslovlju veće znamenje pripisivalo nego li filologiji i povijesti.“¹⁰⁷

Marković je izabran za rektora Sveučilišta 1881. godine. Nakon izbora, pokušao obraniti profesorsku poziciju Konstantina Vojnovića kojeg je ban Ladislav Pejačević htio izbaciti sa Sveučilišta. Preko Račkog Marković je zamolio biskupa Strossmayera da mu pomogne u tome. Rački je o tome pisao Strossmayeru:

„Energijom novog rektora Dra. Markovića došlo je napokon do toga, da se je sveučilišni senat umiješao, te je jučer vladi odgovorio, da nije korektan postupak njezin, kada mimo sveučilišne oblasti radi proti profesorom. On je nagovorio Bresztvenszkoga, koji se u toj razmirici obzirom na poštenje sveučilišta mnogo odvažnije vlada od mnogih drugih tobož rodoljubnih profesora, da ide u Beč, kako bi ondje u kabinetu informirao ljude uplivne, jer se čuje, da i ban tamo ide. Što Bresztyenszky ide, i to je razlog, jer on nije stranka i poznat privrženik Ugarskoj, dočim bi se o Markoviću moglo protivno tvrditi. ... A ja sam umoljen od Markovića, da pozovem i Vas.“¹⁰⁸

Konstantin (Kosta) Vojnović bio je aktivan političar unutar Strossmayerove Neodvisne narodne stranke. Na preporuku samog biskupa Vojnović je izabran 1874. za redovitoga profesora Pravnog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu. Aleksandar Bresztyenszky, kojeg je Marković nagovorio da brani autonomiju Sveučilišta, bio je profesor na Pravnom fakultetu i član Unionističke stranke. Nakon istupanja iz Unionističke stranke umirovljen je 1894. pa je prišao oporbi.¹⁰⁹ Kosta Vojnović politički je agitirao kao sastavljač programa Strossmayerove stranke te kritizirao režim, što je dovelo do nasilne reakcije vlasti, pokretanja istrage te je privremeno (zajedno s još jednim sveučilišnim nastavnikom, Franom Vrbanićem) ostao bez službe (1881-1882).¹¹⁰ Zatim je uz opetovane intervencije vraćen na mjesto, te je u konačnici umirovljen odlukom bana Khuena-Héderváryja 1891. godine.¹¹¹ Sveučilišna autonomija nije uvijek mogla u potpunosti zaštititi profesore koji su bili aktivni protivnici dominantne političke snage tj. vlasti,

¹⁰⁷ Isto, str. 27.

¹⁰⁸ „Pismo Račkoga Strossmayeru, Zagreb, 9. oktobra 1881.“, u: Ferdo Šišić (ur.), *Korespondencija Rački-Strossmayer, od 6. jan. 1876. do 11. dec. 1881.*, knjiga 2, JAZU, Zagreb, 1929, str. 412–413.

¹⁰⁹ „Bresztyenszky, Aleksandar“, *Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje*, Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2020, URL: <https://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=9430>.

¹¹⁰ Ivo Perić, *Hrvatski državni sabor 1848.-2000.*, sv. 2, Dom i svijet, Zagreb, 2000, str. 201-202; Tomislav Markus, „Korespondencija Josipa J. Strossmayera i Koste Vojnovića kao povijesni izvor“, *Časopis za suvremenu povijest* 36 (2), 2004, str. 581-595, ovdje 584-585.

¹¹¹ „Vojnović, Konstantin“, *Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje*, Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2020, URL: <https://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=65237>.

osobito u periodima autoritativnijih režima, poput onoga grofa Pejačevića i dugoročnijeg režima bana Khuena.

Politički su razlozi utjecali na odluku Vlade da 1884. suspendira samog rektora, Blaža Lorkovića, profesora na Pravnom fakultetu, što je jedinstven slučaj u povijesti Sveučilišta u Zagrebu, a koji je odjeknuo i izvan Banske Hrvatske. Sveučilišna mladež“, koja se pripremala za svečanu proslavu prvih deset godina Sveučilišta, uključila se u prosvjede protiv režimskog pritiska koji je shvaćan kao pojačana „mađarizacija“. Studenti su zaključili na svom sastanku 13. srpnja 1884. godine da će se obratiti „hrvatskom narodu“ izjavom kojom osuđuje „izdajničke aktivnosti“ Josipa Miškatovića (arhivist Zemaljskog arhiva u Zagrebu), koji se zalagao za unionističku politiku. Prema vladinoj naredbi istragu je morao voditi rektor, tijekom čijeg odsustva su studenti usvojili izjavu. Budući da vlada nije bila zadovoljna njegovim stavom u istrazi, koju je ocijenila previše popustljivom, tražila je da istragu ponovi, ali je Lorković to odbio i zahvalio se na časti rektora. Vlada ga je suspendirala „od službe i plaće“, a istragu je predala svom povjereniku, profesoru Stjepanu Spevecu – kao „režimskom“ čovjeku.¹¹² Trzavice na relaciji Strossmayerovih pristalica koji su činili veliki dio nastavnčkog kadra, aktivnog uglavnom od uspostave Sveučilišta, i režimskih unionističkih nastavnika odvijati će se tijekom čitavog razdoblja banovanja Khuen-Hèderváryja. Pritom su znanstvene debate o estetici, prirodnim i egzaktnim znanostima ili pedagogiji često bile poprište političkih sukoba i odmjeravanja dviju suprotstavljenih struja. Studenti su se također, i nakon događanja iz 1884., uključivali i političke sukobe.

5.2. Pozicija profesora u nastajućem akademskom polju

Trojica profesora koji će biti pobliže promatrani imala su različite društvene putanje koje su određivale njihov položaj kasnije u životu. Kršnjavi je rođen u Našicama u obitelji oca Hrvata i majke Mađarice, a odrastao je pod snažnim mađarskim utjecajem u gradu u kojem je osnovana jedna od najvećih industrija Monarhije - Našička d.d., i u kojem su živjeli pomađareni hrvatski banovi Pejačevići (na čijem vlastelinstvu je radio njegov otac Ignat). Stoga ne čudi što je i

¹¹² Jaroslav Šidak, „Sveučilište do kraja Prvog svjetskog rata“, u: Jaroslav Šidak (ur.), *Spomenica u povodu proslave 300-godišnjice Sveučilišta u Zagrebu*, svezak 1, Izdavački zavod JAZU, Zagreb, 1969, str. 91-124, ovdje str. 106-107.

Kršnjavi smatrao da je za Bansku Hrvatsku bolje da je vezana za Budimpeštu nego za Beč.¹¹³ Marković je potomak niže plemićke obitelji koja je nasljedno plemstvo stekla na kraju 18. stoljeća, te je bio „tipičan reprezentant hrvatskog malog plemstva“. Niže plemstvo pratilo je duh i tendencije obrazovanoga društva, nastojeći da ne zaostane za njim, pa se zato priklanjalo inteligenciji „koja je ustajala iz naroda, i pridruživalo se njezinu patriotskom nastojanju“, zaključuje Albert Bazala.¹¹⁴ Pučku školu Marković je završio u Križevcima, a potom je obrazovanje nastavio na Plemićkom konviktu u Zagrebu, gdje je među ostalima bio i Kršnjavi. Gjuro Arnold je pak bio sin državnog službenika i poticao je iz vojne obitelji, a dio života proveo je kod strica, koji je bio imućniji građanin. Njegov intelektualni razvoj pada, za razliku od prva dva profesora, u razdoblje uspostavljenja ranog akademskog polja u Banskoj Hrvatskoj, iako je i on stekao značajno školovanje izvan hrvatskih prostora. Arnold je postao je branitelj nacionalnog i narodnog, i to u svim njegovim oblicima.¹¹⁵ Razlike u socijalnoj putanji takve su da će se događaji i situacije koje neki doživljavaju kao nepodnošljive ili nezamislive, drugima činiti prihvatljivima ili čak poželjnima. Na primjer, Kršnjavijev prelazak na stranu vlasti s pozicije Strossmayerovog štíćeništva bio je za njega razumno korištenje mogućnosti prosvjetnog djelovanja, nasuprot beskorisne krutosti: samo iz pozicije vlasti Kršnjavi je mogao aplicirati svoj dalekosežni program kulturnog razvitka. S druge strane, za Markovića je teško zamisliti takvo postupanje, budući da su za njega vrijednosti dostojanstva i postojanosti bile temelji časti koja je priječila nekoga poput njega, pripadnika nižeg plemstva, da napravi opću promjenu smjera na političkom polju. Razumno je da će pripadnik višeg sloja čvršće držati do kulturnog kapitala kojeg je naslijedio svojim društvenim položajem te koji je vezan uz „časno“ djelovanje.

Kao autoriteti čiji položaj u društvenom prostoru uglavnom ovisi o posjedovanju akademskog kapitala, što je podređeni oblik kapitala, sveučilišni profesori smješteni su na podređenoj strani polja moći, a u tom su pogledu jasno suprotstavljeni rukovoditeljima industrije i poslovanja. No, kao nositelji institucionaliziranog oblika kulturnog kapitala, koji im garantira

¹¹³ Mira Kolar-Dimitrijević, „Izidor Kršnjavi i simbolika zagrebačke Zlatne dvorane,“ *Kolo* 5, 2013, URL: <https://www.matica.hr/kolo/401/izidor-krsnjavi-i-simbolika-zagrebacke-zlatne-dvorane-22926>. Važna i malo poznata činjenica je da su još tri člana obitelji Kršnjavi, mlađi brat Dragutin i stričevi Marko i Josip, istodobno s Izidorom također podržavali bana Khuen-Héderváryja i bili važan oslonac režimske Narodne stranke. Branko Ostajmer, „Kako sam postao *Magjaron* - tri godine u životu Izidora Kršnjavoga (1883.–1885.)“, u: Ivana Mance i Zlatko Matijević (ur.), *Zbornik radova znanstvenog skupa Iso Kršnjavi - veliki utemeljitelj*, Institut za povijest umjetnosti, Zagreb, 2015, str. 25-41, ovdje 33-34.

¹¹⁴ A. Bazala, *Filozofijski portret Franje Markovića*, Institut za filozofiju, Zagreb, 1974, str. 123-124.

¹¹⁵ B. Despot, *Filozofija Gjura Arnolda*, Kolo Matice hrvatske, Zagreb, 1970, str. 97-98.

birokratsku karijeru i redovita primanja, možemo ih suprotstaviti piscima i umjetnicima. Iako ova usporedba ima poteškoća zbog njihovog djelomičnog preklapanja, ipak se može ustvrditi da je za sveučilišne profesore, slično kao i za više državne službenike, vjerojatnije od pisaca i drugih intelektualaca (koji imaju relativno visoke stope momaštva i razvoda te nizak prosječan broj djece), da će imati različite pokazatelje socijalne integracije i respektabilnosti (niska stopa momaštva, visok broj djece, visok broj odlikovanja, i tako dalje), i to sve više dok se uzdižu u socijalnoj hijerarhiji fakulteta.¹¹⁶

Ne treba iznenaditi da područja sveučilišnog prostora zauzimaju agenti, proizvedeni od akademske institucije i za akademsku instituciju, za koje je dovoljno da samo slijede svoja prirodna raspoloženja kako bi stvorili uvjete reprodukcije institucije *ad infinitum*. U vezi s time, najvažniji uvjet reprodukcije institucije jest postavljanje ograničenja kulturnim potrebama i težnjama, istodobno s poticanjem neznanja o tim ograničenjima. To se postiže kroz ograničavanje vizije ljudi o svijetu, agitirajući njihovu podršku za svoju unakaženu viziju svijeta. Pri tome, institucionalna pozicija omogućava da se dana singularna kultura doživljava kao univerzalna, pod maskom „općeg obrazovanja“. Pierre Bourdieu daje žustru kritiku uniformirajućeg karaktera isključive vizije dominantne kulture koja se sprovodi kroz više obrazovanje:

„Oblati' su uvijek najskloniji mišljenju da bez crkve nema spasa - pogotovo kad postanu veliki svećenici institucije kulturne reprodukcije koja, posvećujući ih, posvećuje njihovo aktivno i nadasve pasivno neznanje o bilo kojem drugom kulturnom svijetu.“¹¹⁷

Strogo akademska moć tipična je za kanonske discipline, poput proučavanja klasika nacionalne književnosti ili filozofije. Ove discipline usko su povezane sa školskim nastavnim programima i ispitima, a kroz njih i sa srednjoškolskom nastavom, čijom reprodukcijom izravno upravljaju, kroz nastavni plan, predavanja i prijemne ispite.¹¹⁸ Marković je velik dio svoga vremena uložio u stvaranje i obranu „klasika“, dok je Arnold branio centralnu poziciju filozofije u znanostima. Profesori filozofije podredili su bitan dio svoje pedagoške i „znanstvene“ prakse sudjelovanju u obrani jezika i kulture, te su dali i primali podršku ustanovama koje su namijenjene za tu svrhu (Matica hrvatska, JAZU, itd.). Sve nas upućuje na vjerovanje da početna orijentacija na položaje moći ovisi o raspoloživosti habitusa i prilikama postizanja jedinog

¹¹⁶ Pierre Bourdieu, *Homo Academicus*, preveo na engleski Peter Collier, Stanford University Press, Stanford, CA, 1984, str. 36-37.

¹¹⁷ Isto, str. 99-100.

¹¹⁸ Isto, str. 101.

službeno priznatog cilja na području znanosti, a to je znanstveni uspjeh kao posebni intelektualni prestiž.

Autonomija sveučilišnog područja neprestano je rasla tijekom devetnaestog stoljeća. Profesor u visokom obrazovanju evoluirao je od dostojanstvenika kojeg su imenovale političke vlasti i koji je bio opredijeljen za politiku, kakvi su bili česti u prvoj polovici stoljeća, do odabranog i specijaliziranog učitelja, profesionalno odsječenog od svijeta društvenih dostojanstvenika. Profesorska aktivnost tekla je u smjeru koji je sve više bio nespojiv s političkim životom, a koji je trebao težiti specifično akademskom idealu. Istovremeno, opremanjem specifične metodologije i postajanjem „profesionalcem“, dolazi do distanciranja od intelektualnog polja i teži se razbijanju tradicionalnog odnosa između kritike i modnog društva.¹¹⁹ Zagrebački profesori u sagledanom periodu nalaze se u procesu tranzicije između navedene dvije pozicije profesora. Kršnjavi je ponajviše vezan uz politiku, kroz svoje postavljanje, kroz ulogu sabornika te kroz sudjelovanje u vladi. Marković zaostaje samo u tome što je bio predstavnik opozicije (također je do 1890. bio saborski zastupnik), a nikad vlasti, dok je tek Arnold zadržao stanoviti odmak od politike. Politička situacija u Banskoj Hrvatskoj, pritisci režima koji su od 1880-ih godina ponovno bili učestaliji (kao u vremenima bana Raucha) te snažna represija oporbenih političara redovito se „izlijevala“ i odražavala na akademsko polje. Iako je u prvom planu bio sukob oko vodstva i funkcioniranja JAZU, i Sveučilište je postalo u dugoročnom smislu poprište velikih političkih sukoba na više razina. Uočljivo je da u ovom periodu raste ne samo opća svijest o važnosti odgoja, pa i Sveučilišta unutar toga, već i svijest da odgoj i obrazovanje nesumnjivo čine važan dio kulturne politike i da u cjelini predstavljaju aspekt nacionalnog kulturnog razvoja.¹²⁰

5.3. Uloga studenata

Iako u tradicionalnoj definiciji podučavanja studenti nisu prepoznati kao objekt rivalstva, a još manje kao određujući faktor, studenti ipak igraju presudnu ulogu u unutarnjim borbama na sveučilišnom području. Studenti su ti koji se ističu u formiranju avangardnih pokreta, bilo stvarnih, bilo pretpostavljenih, s kontingentom sljedbenika koji se suprotstavljaju akademskom establišmentu. S rastom broja studenata, kao i nižih predavača, dolazi do kvantitativnog rasta

¹¹⁹ Isto, str. 37-38.

¹²⁰ Filip Šimetin Šegvić, *Vlast, politika i kultura u banskoj Hrvatskoj od 1883. do 1903. godine*, doktorski rad, Sveučilište u Zadru, 2020, str. 284.

potražnje za kulturnim proizvodima i kvalitativne transformacije te potražnje. Svi intelektualni „noviteti“ svoju publiku pronalaze među studentima novih disciplina na fakultetima, intelektualcima koji teže nejasno definiranim kategorijama percepcije i uvažavanja.¹²¹ Rast broja predavača i studenata potpuno je izmijenio strukturu Zagrebačkog sveučilišta. Studenti sada po prvi puta postaju značajan faktor u određivanju kretanja kulturnog, intelektualnog i političkog života u javnoj sferi, na primjer u pitanju Moderne ili shvaćanja političkog *statusa*, iako su često svjesno (najbolji je primjer Stjepan Radić) tu autonomiju zloupotrebjavali ili koristili kako u svrhe političkih poruka. Studentski bunt iz 1895., kada je spaljena trobojnica na trgu bana Jelačića, izazvao je neobičnu reakciju jer su studenti relegirani sa Zagrebačkog sveučilišta mogli nastaviti studij u Beču, Grazu i Pragu, gdje dolaze i dodir s novim idejama – modernizmom.¹²²

Studenti (slušači) su se dijelili na redovne i izvanredne. Isprva su se primali samo muškarci, a od 1895. i žene kao izvanredni slušači.¹²³ Socijalna struktura studenata filozofije, prava i teologije pokazuje zanimljive razlike u odabiru fakulteta. Tako je, na primjer, najveći udio sinova iz seljačkih obitelji bio na Teološkom fakultetu, čak 47%, dok je na Filozofskom i Pravnom fakultetu bio manji od 20%. S druge strane, udio studenata iz obitelji državnih službenika i slobodnih profesija na Filozofskom fakultetu iznosi 39%, na Pravnom fakultetu čak 42%, dok je na Teološkom fakultetu samo 19%. Što se tiče orijentacije studenata iz malograđanskog sloja, veći postotak sinova domaćih obrtnika odabrao je studij teologije (21%) nego filozofije (15%) ili prava (12%). Iz toga vidimo da su se s jedne strane studenti Teološkog fakulteta značajno razlikovali od onih na Filozofskom fakultetu, dok je s druge strane društveni milje iz kojeg dolaze budući pravници i „filozofi“ bio vrlo sličan. Pod kraj 19. stoljeća, usred nešto ubrzanije industrijalizacije krajeva Banske Hrvatske, ojačava radnička klasa, koja je imala ambicije školovati svoju djecu, čime su njihovi sinovi počeli činiti sve veći udio u društvenoj strukturi studenata. Istodobno se događa porast broja studenata koji su sinovi trgovaca, koji su od 1860-ih bili najbrojnija privredna elita i važan dio srednjeg sloja. Ne treba zanemariti ni

¹²¹ Isto, str. 119.

¹²² Filip Šimetin Šegvić, *Patriotizam i bunt: Franjo Josip I. u Zagrebu 1895. godine*, Srednja Europa, Zagreb, 2014, str. 128-129.

¹²³ Više o prvim studenticama na Filozofskom fakultetu: Tihana Luetić, „Prve studentice Mudroslovnog fakulteta kr. Sveučilišta Franje Josipa I. u Zagrebu“, *Povijesni prilozi* 21 (22), 2002, str. 167-207.

povećanje broja seljačke djece među studentima, što govori o promjenama koje su se događale na selu, usred procesa modernizacije i urbanizacije.¹²⁴

Studenti su se suprotstavljali kršenju autonomije Sveučilišta, poput zapošljavanju pogodnih kandidata za profesore od strane Zemaljske vlade, te su se počeli aktivno uključivati u tadašnja politička pitanja. To je vidljivo po događajima iz 1903. godine, kada su, demonstrirajući protiv tadašnjih vlasti, oni položili vijenac pred spomenik banu Jelačiću, što je izazvalo sukobe s policijom.¹²⁵ U događajima koji su potresli politički život Hrvatske, studentska je mladež energično sudjelovala u pokretu protiv bana Khuen-Héderváryja. Tijekom ovih nereda došlo je do grubog kršenja sveučilišne autonomije kada su se studenti sukobili s policijom, koja je uz pomoć vojske upala u zgradu sveučilišta i uhitila 22 studenta koja su pronašli unutra. Senat je reagirao kod vlade na godišnjicu policijske racije na sveučilištu, nakon što svi pokušaji rektora nisu dali nikakve rezultate. Kako se nervoza među studentskom omladinom pojačavala, tako su u svibnju 1904. godine na godišnjicu incidenta, bojkotirali nastavu. Povjerenje u Senat je poljuljano, pa je ponovno zatražen od Zemaljske vlade da što prije riješi studentski zahtjev za naknadu zbog povrede autonomije iz svibnja 1903. godine. To je postignuto kada je ban Teodor Pejačević u dopisu vladinom Odjelu za bogoštovlje i nastavu naredio da bi policija ubuduće trebala postupati u dogovoru s akademskim vlastima. Također je priznao da je u slučaju iz 1903. mjera bila prekršena i pozvao je policiju da se pridržava postojećih običaja u vezi sveučilišnih prostorija.¹²⁶

¹²⁴ Tihana Luetić, „Socijalna slika studenata Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu (1874.–1914.)“, *Zbornik Odsjeka za povijesne znanosti Zavoda za povijesne i društvene znanosti HAZU* 24, 2006, str. 199-222, ovdje str. 208-210.

¹²⁵ J. Šidak, „Sveučilište do kraja Prvog svjetskog rata“, str. 111.

¹²⁶ Tihana Luetić, „Studentska mladež u Narodnom pokretu 1903. godine“, *Cris* 15 (1), 2013, str. 51-58, ovdje str. 52-54.

6. Herbartizam na Zagrebačkom sveučilištu

Iako je težnja za otvaranjem sveučilišta u Zagrebu iskazivana i ranije, sustavne pripreme započele su tek 1861. godine, nakon obnove ustavnog stanja. Poticaj za to dao je biskup Josip Juraj Strossmayer u svom govoru u Hrvatskom saboru 29. travnja 1861. godine, u kojem je kao uvjet procvata Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti dao otvaranje Sveučilišta kao „sjemeništa mladih ljudi, koji bi se za višu duševnu radnju udesili i usposobili“.¹²⁷ Predložio je da odbor koji sastavlja osnovu Akademije učini isto i za Sveučilište. Uz „odbor znanstvene struke“, odmah je izabran i „ekonomički odbor“ s ciljem da obje institucije dobiju pristojnu materijalnu osnovu. Štoviše, Strossmayer se na sjednici 1. lipnja obvezao „da će plaću svoju veliko-župansku, dokle god tu čast obnašao bude - ustupiti i pokloniti fondu za sveučilište jugoslavensko“.¹²⁸ Tek nakon pada bana Levina Raucha i velike izborne pobjede Narodne stranke 1871., Hrvatski sabor je na početku novog zasjedanja 1872. godine usvojio prijedlog Franje Račkog da vlada Saboru podnese „osnovu ob ustrojstvu sveučilišta i o načinu, kojim će se troškovi za nj podmiriti“.¹²⁹ Zakonodavni odbor Sabora, kojim je predsjedao Matija Mrazović, a kojemu je Rački bio izvjestitelj, predložio je da se otvori „potpuno“ sveučilište sa sva četiri fakulteta (Filozofski, Bogoslovni, Pravni, Medicinski), uz postupno popunjavanje Medicinskog fakulteta te matematično-prirodoslovnoga odjela Filozofskog fakulteta. Nesklad u osnovnom pitanju organizacije Sveučilišta između Zemaljske vlade i Sabora odgodio je usvajanje konačnog teksta. Tek promjenom vlasti i dolaskom Ivana Mažuranića na mjesto bana, nakon revizije Hrvatsko-ugarske nagodbe 1873. godine, Sabor je 15. listopada 1873. usvojio prijedlog odbora.¹³⁰

Prije uspostave Mudroslovnog (Filozofskog) fakulteta Zagrebačkog sveučilišta u Banskoj Hrvatskoj je prevladava skolastička filozofija. Odstupanje od skolastike na hrvatskim prostorima započelo je sredinom 19. stoljeća, ali će taj pomak biti posebno vidljiv nakon osnivanja Katedre za filozofiju Mudroslovnog fakulteta, čiji je prvi voditelj bio Franjo Marković. Za vrijeme studija filozofije u Beču Marković je slušao predavanja tada najpoznatijeg austrijskog herbartovca

¹²⁷ „Govor J. J. Strossmayera u Hrvatskom saboru od 29. travnja 1861.“, u: Jaroslav Šidak (ur.), *Spomenica u povodu proslave 300-godišnjice Sveučilišta u Zagrebu*, svezak 1, Izdavački zavod JAZU, Zagreb, 1969, str. 336-340, ovdje str. 338.

¹²⁸ J. Šidak, „Sveučilište do kraja Prvog svjetskog rata“, str. 91; Željko Holjevac, „Kraljevska akademija znanosti i Pravoslavna akademija (1776.-1874.)“, u: Mirjana Polić-Bobić (ur.), *Sveučilište u Zagrebu: 350 (1669.-2019.)*, Sveučilište u Zagrebu, Zagreb, 2019., str. 30-38, ovdje 36.

¹²⁹ J. Šidak, „Sveučilište do kraja Prvog svjetskog rata“, str. 98.

¹³⁰ Isto.

Roberta von Zimmermanna, pod čijim je utjecajem prihvatio Herbartov filozofski sustav. Godine 1894. Katedra za filozofiju na Filozofskom fakultetu u Zagrebu povećana je za još jednog predavača: Gjuru Arnolda, koji je od 1896. bio redoviti profesor pedagogije te teorijske i praktičke filozofije.¹³¹ Na filozofiju se u drugoj polovici 19. stoljeća gledalo kao presudnu za ostvarenje mentalnih težnji naroda, u smislu Markovićevog postulata o primarnoj važnosti stjecanja duhovne domovine. Niz hrvatskih filozofa zadnje trećine 19. i početka 20. stoljeća (Arnold, Marković, Bazala, Bauer, Kržan) djelovalo je na filozofskoj duhovnosti narodnog bića. Izraz „duša naroda“ obuhvaćao je, pod utjecajem romantičke baštine: jezik, običaje, tradiciju, povijest, kulturu, književnost i umjetnost. Pomalo je paradoksalno da u doba realizma, kao eminentno pozitivističkog usmjerenja, na kraju 19. stoljeća filozofsko razmišljanje predstavlja problematizaciju „životne filozofije“ koja ganja neku metafizičku, ontološku „nauku o životu“. Uostalom, Arnold je upozorio i na opasnost od specijalizacije znanosti u pragmatične discipline koje prijete europskom duhu. U postpreporodnom odnosno kasnije nagodbenom razdoblju, u kojem počinje razvoj znanosti, filozofija se konceptualizira kao „znanost života“, a potkraj stoljeća ističe se važnost etike, estetike i psihologizma, odnosno ona je shvaćena, Markovićevim riječima, u duhu „ujedinitelja misli, čuvstva, i čina“.¹³²

Jedno od najizraženijih obilježja istaknutih „nositelja kulture“ u hrvatskom društvu, bila je sklonost ka Herbartovoj filozofskoj školi, koju su najčešće stekli neizravno, tijekom studijskih posjeta izvan Trojedne Kraljevine. Beč je, posebno u odnosu na Zagreb, bio žarište i teza i antiteza, šireći herbartovsku filozofsku misao, ali i njegove kritičare poput pozitivista Friedricha Jodla. Herbartovi sljedbenici nalaze se i u Trojednom kraljevstvu: Franjo Ksaver Kuhač doći će do Herbarta u njegovom muzikološkom radu preko Hanslicka, dok se pedagozi i filozofi Gjuro Arnold, Stjepan Basariček i Franjo Marković uvelike koriste Herbartovim načelima, oslanjajući se izravno u metodološkom smislu na njegov formalistički sustav i na njegove odgojne metode. Kao prvi profesor filozofije, odnosno prvi dekan Filozofskog fakulteta, a kasnije rektor Sveučilišta (1881-1882), sa svojim predavanjima, organizacijom nastave i priručnicima za škole

¹³¹ Dinko Župan, „Kulturni i intelektualni razvoj u Hrvatskoj u 'dugom' 19. stoljeću“, u: Vlasta Švoger i Jasna Turkalj (ur.), *Temelji moderne Hrvatske: hrvatske zemlje u "dugom" 19. stoljeću*, Matica hrvatska, Zagreb, 2016, str. 273-308, ovdje str. 293-294.

¹³² Cvjetko Milanja, *Konstrukcije kulture: modeli kulturne modernizacije u Hrvatskoj 19. stoljeća*, Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, Zagreb, 2012, str. 135-137.

koje je napisao, postupno je uveo praktičnu primjenu herbartovske pedagogije, modernizirajući tako obrazovni sustav „iznutra“, bez potpore režima.¹³³

S vremenom dolazi do generacijskog, svjetonazorskog, teorijskog i praktičnog razilaženja između uspostavljenih tumača umjetnosti i filozofije te pobornika novih struja. Sukob između „starih“ i „mladih“ predstavlja upravo to, budući da „mladi“ nude novu definiciju umjetnosti i zadataka umjetnika te odricanje od funkcionalističkog, doktrinarnog pristupa koji su propagirali herbartovci. Odmak od dominantnih ideja iz 70-ih u odnosu na umjetnost i organizaciju kulture raste s prijelazom stoljeća, a dovodi do odbacivanja tradicionalnih ideoloških postavki i Strossmayerovog razumijevanja kulture i režimske „kulturne khuenovštine“. Tromost koja je zahvatila starije generacije kulturnih elita, u smislu prihvaćanja novih ideja, provokativnog duha i općenite želje za osvježavanjem kulturnog života, najočitija je kroz okamenjeni institucionalni sustav funkcioniranja kulture i umjetnosti. Odgovor „starijih“, koji su bili nesposobni za otvorenu političku borbu, jer bi na taj način ulog bio mnogo veći, bio je gotovo kategorično povlačenje prema posljednjoj utvrdi - tradiciji. Ona će postati ključna u zagovaranju tradicionalne umjetnosti definirane herbartovskom estetikom i domoljubljem te suprotstavljanju bilo kojem obliku modernizma.¹³⁴

6.1. Izidor Kršnjavi

Izbor za profesora povijesti umjetnosti na Sveučilištu bio je ključni razlog Kršnjavijevog dolaska (odnosno povratka) u Zagreb. Profesura je bila prva karika u lancu Kršnjavijeve visoke administrativne karijere te ga je dovela do arbitarskog i mecenatskog položaja na području likovnih umjetnosti, doduše u sjeni velikog patrona – biskupa Strossmayera. Sa žarom se nametnuo kao autoritet u slikarstvu te je postao onaj koji odlučuje o slanju likovnih umjetnika na školovanje, brinuo se o njihovu pozivanju u domovinu i arbitrirao u javnim narudžbama. Autoritet koji je stekao dao mu je poticaj za ambiciozne projekte, a takvo je, između ostalih, bilo i „Društvo umjetnosti“, prvo hrvatsko likovno umjetničko društvo.¹³⁵

¹³³ F. Šimetin Šegvić, *Vlast, politika i kultura u banskoj Hrvatskoj od 1883. do 1903. godine*, str. 277-282.

¹³⁴ Isto, str. 290-292.

¹³⁵ Tonko Maroević, „Izidor Kršnjavi (1845-1927)“, *Radovi Odsjeka za povijest umjetnosti* 7 (4), 1981, str. 41-45, ovdje str. 42-44. O Kršnjaviju i njegovom „Društvu umjetnosti“, ustroju i značaju društva više kod: Olga Maruševski, *Društvo umjetnosti 1858.-1879.-1941.*, DPUH, Zagreb, 2004.; Olga Maruševski, *Iso Kršnjavi kao graditelj: izgradnja i obnova obrazovnih, kulturnih i umjetničkih objekata u Hrvatskoj*, Institut za povijest umjetnosti, Zagreb, 2009.

Strossmayer je 1875. godine raspravljao s banom Mažuranićem o osnivanju nove katedre i Kršnjavijevom imenovanju profesorom primijenjene estetike. Bio je uvjeren u Kršnjavijeve sposobnosti, pa je biskup iskoristio prijenos svoje umjetničke zbirke u Zagreb da bi kod bana Mažuranića agitirao za Kršnjavija. Nakon toga je Franjo Marković, utemeljitelj estetike kao filozofske discipline u Banskoj Hrvatskoj, u svibnju 1875. godine pozvao Kršnjavija da preuzme Katedru za estetiku ili povijesti filozofije na Filozofskom fakultetu u Zagrebu. Kršnjavi je odbio ponudu da drži povijest filozofije, smatrajući da nije dovoljno kompetentan za to, a izrazio je oklijevanje i u odnosu na Katedru za estetiku, navodeći da ima konkretnije zadatke vezane uz rad Umjetničkog društva i Strossmayerove galerije. Kao povjesničara umjetnosti, Kršnjavija je posebno zaboljela činjenica da su u Zagrebu odbili uzeti njegov rukopis o Giambattisti Tiepolu kao habilitacijsku tezu za imenovanje profesorom crkvene umjetnosti 1875. godine, a 1876. morao se osobno baviti njezinim tiskanjem.¹³⁶ Kršnjavija je ponajviše zanimalo mjesto profesora povijesti umjetnosti te se uz Strossmayerovu pomoć uspješno izborio za osnivanje Katedre za povijest umjetnosti na Filozofskom fakultetu 1877. godine. U konačnici, Kršnjavi se čak i odrekao profesorske plaće na određeni broj godina da bi omogućio otvaranje nove katedre. S nestrpljenjem se pripremao za rad, iako ga je Franjo Rački upozorio da veliki dio profesorskog zbora nije uvjeren u potrebu za tim studijem, pa je zbor samo pod biskupovim pritiskom preporučio osnivanje katedre.¹³⁷

U nastupnom predavanju u ožujku 1878. na Sveučilištu Kršnjavi je prikazao Herbartov formalizam kao realan i tada jedini mogući pristup promatranju fenomenalnog svijeta. Kršnjavi slijedi Herbartovu kritiku idealizma i govoreći: „Izpovjediti mi je odmah na ovom mjestu, da mi se filozofija realizma čini razboritija, da ćemo dakle samo estetiku ovoga sistema uvažiti i podlogom naših protraživanja učiniti.“¹³⁸ Kršnjavi nastoji esteticu prići kao znanosti koja može pružiti objektivne standarde lijepoga, stoga estetika mora izostaviti promjenjiva subjektivna čuvstva. Njegova estetika je formalna, ona uzima u obzir samo oblik i zahtijeva potragu za onim što stalno, neovisno o vremenu i prostoru, pobuđuje osjećaj ugone. Cilj takvog nastojanja je doseći „temeljne estetičke oblike“, forme koje imaju univerzalne estetičke vrijednosti. Može se

¹³⁶ Zoran Grijak, „Korespondencija Kršnjavi – Strossmayer kao povijesno svjedočanstvo, kronologija velikih kulturnih preguča i *hommage* jednom životnom opusu“, u: Ivana Mance i Zlatko Matijević (ur.), *Zbornik radova znanstvenog skupa Iso Kršnjavi - veliki utemeljitelj*, Institut za povijest umjetnosti, Zagreb, 2015, str. 135-151, ovdje str. 145 i 148.

¹³⁷ O. Maruševski, „Izidor Kršnjavi i 'dnevnik' njegove borbe za profesuru“, str. 26-31.

¹³⁸ Isidor Kršnjavi, *Znamenovanje poviesti i arkeologije umjetnosti: uvodno predavanje što ga je držao na Hrvatskom sveučilištu dne 11. ožujka god. 1878*, Tisak Dioničke tiskare, Zagreb, 1878, str. 3-4.

dozrijeti da je estetika za Kršnjavija od sekundarne važnosti, njegov je fokus na povijesti umjetnosti koju zanima „kako je umjetnina nikla iz umjetnikova individualiteta uz upliv tvorine i tehnike njena izradjivanja“.¹³⁹

Kršnjavi se ubrzo istaknuo kao vodeća ličnost na području umjetnosti i kulture te je osobno oblikovao program Društva umjetnosti, kojeg je autoritativno vodio sve do pojave skupine umjetnika koja se suprotstavila njegovu „akademizmu“. Iako je u početku političke karijere bio gojenac Strossmayera i Račkog, Kršnjavi je 1883. stao uz Narodnu stranku i novog bana Károlyja Khuen-Héderváryja; taj potez se u smislu karijere višestruko isplatio, jer je na vrhuncu svoje moći bio kao predstojnik Odjela za bogoštovlje i nastavu (1891.-1895.), dakle svojevrstni „ministar kulture“ u Banskoj Hrvatskoj. Ban Khuen-Héderváry je rado koristio kulturne djelatnosti u političke svrhe, stoga je htio da hrvatski umjetnici sudjeluju na izložbi 1885. godine u Budimpešti. Proštrosmajerovska Trgovačka komora izdala je parolu da Banska Hrvatska neće sudjelovati na toj izložbi. Ban se stoga obratio Kršnjaviju i njegovom Društvu umjetnosti, čime je zaobišao komoru i dao nov institucionalan položaj Kršnjavijevoj udruzi, što je dovelo do dodatnog pogoršanja odnosa sa njegovim dojučerašnjim mecenama, što je sam prokomentirao sljedećim riječima:

„Uzeli su mi za zlo, što sam se u tom poslu eksponirao i približio grofu Khuenu Héderváryju. Moj prijateljski odnošaj prema biskupu Strossmayeru od onda je ohladio, a i Rački je bio ozlovoljen, pa se je zahvalio na predsjedništvu Društva umjetnosti.“¹⁴⁰

Kršnjavi je imao ključnu ulogu u nastanku hrvatske likovne kolonije te posredno onda i secesije, koja je započela proklamiranjem individualnih vrijednosti i slobode umjetničkog stvaranja nasuprot Kršnjavijevog strogog formalizma. Iako je bio svjestan da su hrvatski umjetnici utjecaj crpili uglavnom iz austrijskog odnosno njemačkog prostora, kao ni za bečke, tako ni za zagrebačke prilike nije shvatio razloge „pobune“ protiv ustaljenog puta. On je kasnije komentirao:

„U Beču je onda skupina mladih i starijih ljudi proglasila bez ikakove nužde i potrebe secesiju iz Društva bečkih umjetnika. Istodobno je literarni pokret dekadenta zahvatio Beč. Kako mi kulturno stojimo ponajviše pod bečkim uplivom, naravno je, da su obadvije struje svoje talase bacile i na naše obale.“¹⁴¹

¹³⁹ Isto, str. 5-8

¹⁴⁰ Isidor Kršnjavi, „Pogled na razvoj hrvatske umjetnosti u moje doba“, *Hrvatsko kolo* 1, 1905, str. 215-307, ovdje 281

¹⁴¹ Isto, str. 254.

Prilikom organizacije hrvatske sekcije za Milenijsku izložbu 1896. godine u Budimpešti došlo je do sukoba između mlađih umjetnika, predvođenih Vlahom Bukovcem, Belom Čikošem-Sesijom i drugim pojedincima te tradicionalnijih intelektualnih krugova, koje je zastupao Kršnjavi. Mlađa generacija umjetnika uspješno je predstavila svoj rad na međunarodnoj izložbi, osnovala vlastito „Društvo hrvatskih umjetnika“ (1897.) i dobila, doduše samo načelnu, podršku bana Khuen-Héderváryja.¹⁴² Najpozitivnija značajka banovanja Khuen-Héderváryja bila je njegova kulturna politika. Za perioda Kršnjavijevog djelovanja kao predstojnika Odjela za bogoštovlje i nastavu dolazi do značajnih graditeljskih i institucijskih pothvata.¹⁴³ No Kršnjavi od 1895. nije bio više u milosti bana, a iduće je godine njegova demisija za predstojnika Odjela bogoštovalja i nastave postala javna. Od tada do 1918., kada je umirovljen, dalje je aktivan na Sveučilištu u Zagrebu. Podrška Khuen-Héderváryja mladim umjetnicima pomogla je slabljenju vodeće pozicije Kršnjavija na hrvatskoj kulturnoj sceni, a sukob je u konačnici je pridonio širenju novih ideja secesionizma i modernizma.¹⁴⁴ Kršnjavi je pozitivno ocijenio reprezentativna djela umjetnika hrvatske secesije, dok je istodobno kritizirao „dekadentnu“ umjetnost kipara Rodina i slikara Moneta.¹⁴⁵ Hrvatski secesionisti očito nisu bili dovoljno „dekadentni“ da bi bili neprihvatljivi za Kršnjavijev formalizam, ali su njegova viđenja „gotovog umjetnika“ bila limitirajuća za slikarske „pobunjenike“. Sukob se u konačnici sveo na materijalna pitanja; „pobunjeni“ umjetnici uglavnom su se vratili u matično Društvo umjetnosti 1903. godine, no oni su tada postali jezgra društva koje je preraslo iz početne faze „prijatelja umjetnosti“ u strukovno organizirano tijelo.¹⁴⁶

6.2. Franjo Marković

Kada je 1874. obnovljeno sveučilište u Zagrebu, na Filozofskom fakultetu je trebalo ispuniti najvažniju katedru, uz kroatistiku, opće filozofije. „Nije bilo velikoga izbora“, navodi

¹⁴² Petar Prelog, „Artikulacije moderniteta. Institucije, secesije, publika“, u: Liljana Kolešnik i Petar Prelog (ur.), *Moderna umjetnost u Hrvatskoj 1898.-1975.*, Institut za povijest umjetnosti, Zagreb, 2012, str. 10-39, ovdje str. 15.

¹⁴³ Pod Kršnjavijevim predsjedanjem Odjela posvećuje se pažnja financiranju edukacije, stručnog usavršavanja u inozemstvu te se potiče organizirano sudjelovanje hrvatskih umjetnika na izložbama u Hrvatskoj i inozemstvu. F. Šimetin Šegvić, *Patriotizam i bunt: Franjo Josip I. u Zagrebu 1895. godine*, str. 23-24.

¹⁴⁴ P. Prelog, „Artikulacije moderniteta. Institucije, secesije, publika“, str. 16.

¹⁴⁵ Prema Kršnjaviju, „nepatvorena“ secesija zbilja se u Francuskoj, dok su one u Beču i Zagrebu bile pomodne kopije. U domaćim prilikama više mu je smetala deklarativna secesija, budući da je bila uperena protiv njega samoga. Isidor Kršnjavi, „Hrvatski salon' 1898“, u: Isidor Kršnjavi, *Izabrana djela*, priredila Katica Čorkalo, Rijječ, Vinkovci, 2000, str. 213-233, ovdje str. 216-219.

¹⁴⁶ Olga Maruševski, *Društvo umjetnosti 1858.-1879.-1941.*, DPUH, Zagreb, 2004, str. 181-183.

Vladimir Filipović, pa je izabran književno-kazališni kritičar Franjo Marković (1845-1914). Opća filozofija je tada bila obvezan predmet za sva područja Mudroslovnog (Filozofskog) fakulteta, pa je imala određeni utjecaj na razvoj znanstvene misli i u ostalim strukama na Fakultetu. Marković je 1903. godine završio i napisao prvu estetiku na hrvatskom jeziku (*Razvoj i sustav obćenite estetike*), što je rezultat njegove višegodišnje formalističko-estetske analize. Kao što je Zimmermann uložio puno truda u formuliranje i argumentiranje austrijske nacionalne filozofije, tako je i Marković agitirao za hrvatsku nacionalnu filozofiju, ali i za umjetnost.¹⁴⁷

Prema Markoviću, pedagoška praksa je povijesno prethodila teoriji, ali ona nije dovoljna da bi se stvorila opća načela. On pedagogiju povezuje s drugim znanostima, ponajprije etikom i psihologijom, pri čemu je vidljiv utjecaj Herbarta. Etika daje svrhu pedagogiji, pokazuje joj put i sredstva. Marković naglašava da postoje tri glavna koncepta pedagogije koja moraju biti međusobno povezana: nauk, odgoj i stega. Vjerovao je da je prvi zadatak odgajatelja oblikovanje mišljenja učenika, a to se postiže obukom. Drugi zadatak je postizanje prave volje obrazovanjem. Zadaća discipline je uvesti red i navike kako bi dijete postalo poslušno. Po svemu navedenom, Markovićeva pedagogija je herbartovska. On također traži metafizičke temelje pedagogije, povezujući ju sa svojom širom filozofskom teorijom.¹⁴⁸ Smatra da su filozofi bili pokretači pedagogije, pa nabraja filozofe od Pitagore do Herbarta, pri čemu Herbartovu pedagogiju proglašava najprikladnijom. Njegova etika, tvrdi Marković, plemenita je i u skladu s kršćanstvom, a njegova je psihologija vrlo temeljita. Za Markovića najvažniji izvor „dobrohotnosti“, osnovnog pedagoških pojma na kojima gradi sliku moralne i autonomne osobe, jest obitelj i društveno okruženje.¹⁴⁹

Njegova pozicija istaknutog javnog intelektualca najbolje se može prikazati na primjeru govora kojeg je održao nakon svečanoga otvorenja Umjetničkoga paviljona i izložbe Hrvatskoga salona 15. prosinca 1898. godine. Za trajanja rečene izložbe Franjo Marković je 12. veljače 1899. održao svoje predavanje o umjetnosti, objavljeno poslije u časopisu *Vienac*. Marković je kao profesor na Zagrebačkom sveučilištu, koji se primarno bavio estetikom, bio respektiran od mladih umjetnika, ali ne može se reći da su oni očekivali nekritička odobravanja. Njegovi

¹⁴⁷ Vladimir Filipović, „Franjo Marković: rodoljubni pjesnik i učitelj filozofije“, *Prilozi za istraživanje hrvatske filozofske baštine* 8 (15), 1982, str. 7-24, ovdje str. 7-9.

¹⁴⁸ Ivan Peklić, „Franjo Marković: Sveučilište kao duhovna lađa naroda“, *Filozofska istraživanja* 33 (3), 2013, str. 493-508, ovdje str. 497-499.

¹⁴⁹ Franjo Marković, „Pedagogika“, u: Franjo Zenko (ur.), *Novija hrvatska filozofija*, Školska knjiga, Zagreb, 1995, str. 115-128, ovdje str. 119-124.

estetički pogledi bili su već poprilično poznati i nisu se slagali s pogledima secesionista. U svome predavanju Marković je više od same izložbe nastojao razmotriti programske tekstove nastale uoči nje, a koji su trebali obrazložiti nove tendencije u umjetničkom stvaranju ali i odnosu umjetnosti, kulture i društva općenito. Riječ je o tekstovima Ive Pilara, Ksavera Šandora Gjalskoga i Milivoja Dežmana Ivanova.¹⁵⁰

Marković je na početku svog predavanja istaknuo da nema stručnoga znanja iz povijesti umjetnosti ili iz posebne estetike slikarstva i kiparstva, pa se u to neće upuštati. Budući da mu je bila poznata samo opća estetika, a od umjetničkih teorija samo poetika, on se fokusirao na opće principe secesionizma. On je načela svoje „obće estetike“ suprotstavio zauzimanju Pilara i Dežmana za potpunu slobodu svakoga umjetnika u njegovu umjetničkom stvaranju, primarno od dosadašnjih „škola“ i umjetničke tradicije. Pilar u svojoj knjizi *Secesija: studija o modernoj umjetnosti* (1898., objavljena nakon što su u obliku članaka Pilarovi tekstovi izlazili u *Vienču*) piše: „Secesija ne samo da nije škola, nego je upravo borba protiv škola i to 1. borba protiv škola u obće, a 2. borba protiv škola dosadanje umjetnosti.“¹⁵¹ Dežman je u svome programatskome članku „Naše težnje“ istaknuo slične stavove:

„Moderni umjetnik ne pripada nijednoj školi; on ima samo svojom dušom živiti. Nam nije do toga, da donesemo ovamo posuđene ideje kojega modernoga pisca, nam je do toga, da izvođimo sebi pravo misliti svojom glavom, makar i zlo, izraziti svoje osjećaje i svoje nazore o svem, makar su i krivi.“¹⁵²

Franjo Marković je smatrao da su načela za koja su se zalagali Pilar i Dežman kontradiktorna jer su ipak bila načela određene „škole“. Prije njih su takve misli izrekli intelektualci u Beču, Münchenu i Berlinu, odnosno različite grupacije „secesionista“ koje su međusobno bile više ili manje povezane. Uostalom, i Dežman se javlja kao bečki đak, izuzetno svjestan tamošnje intelektualne dinamike, a Pilar se poziva na secesioniste u Münchenu, Beču i Parizu. Marković je njihovim tezama suprotstavio vlastito viđenje prema kojem:

„...pisac nema samo svojih prava nego ima i svojih dužnosti, prama obćinstvu i prama samomu sebi, a među te dužnosti spada i ova: da se za svoje pisanje stručno naobrazu, t. j. da uči i uči od starijih, dok bude mogao svojom glavom misliti, ne krivo, nego pravo.“¹⁵³

¹⁵⁰ Božidar Petrač, „O Markovićevu predavanju uz izložbu Društva hrvatskih umjetnika,“ *Kolo* 25 (3), 2015, URL: <http://www.matica.hr/kolo/467/o-markovicevu-predavanju-uz-izlozbu-drustva-hrvatskih-umjetnika-25220>.

¹⁵¹ Ivo Pilar, *Secesija: studija o modernoj umjetnosti od Ive Pilara*, Tisak Dioničke tiskare, Zagreb, 1898., str. 11.

¹⁵² Milivoj Dežman Ivanov, „Naše težnje“, u: Miroslav Šicel (ur.), *Hrvatska moderna: kritika i književna povijest*, Matica hrvatska, Zagreb, 1975, str. 60-63, ovdje str. 62.

¹⁵³ Franjo Marković, „Predavanje o izložbi Društva hrvatskih umjetnika, dne 12 veljače o. g“, *Vienac* 51, 1899, (7) str. 104-106, (8) str. 121-123, (9) str. 137-138, ovdje str. 105.

Kritizirao je samovoljnost secesionističkih pisaca i njihovo navodno odbacivanje prethodne hrvatske umjetnosti. Njihovi „ratoborni“ stavovi, a Pilar čak navodi da je secesija ratna stranka, prema kojima bi secesija pobijala svu dosadašnju umjetnost, išli su protiv Markovićevog nastojanja da se prepoznaju „klasici“ hrvatske književnosti, poput Gundulića i Mažuranića. Prema njegovom viđenju umjetnost je imala važnu ulogu u razvoju društva, a mladi se umjetnici moraju osloniti na umjetničku tradiciju svojih prethodnika od kojih najbolje mogu primiti vještinu i ideje. Takvo „primanje“ postaje otežano ako se umjetnici nadovezuju na tuđe umjetničke tradicije. Samo uronjeni u vlastito nacionalno stvaralaštvo, pojedinci mogu istodobno doseći status „gotova umjetnika“ i biti univerzalni, a ne pomodni. No više od njenog „stranog utjecaja“, njemu je bila neprihvatljiva sama ideja secesije koja ide protiv njegovih pogleda o umjetničkom razvoju kao stalno napredujućem procesu u kojem je nužno oslanjati se na prethodnike u svojoj nacionalnoj zajednici.¹⁵⁴

Marković zatim prigovara Gjalskomu, kojeg ipak cijeni kao pisca, ali mu spočitava što negira važnost univerzalnih zakona estetike te ih zamjenjuje individualnošću. Gjalski se sa svojim idejama o secesiji nadovezao na Pilara i Dežmana i stavio naglasak na autentično umjetničko stvaranje, koje svakako može dostići univerzalnost, ali kroz oslanjanje na umjetničku vlastitost. Prema Markoviću, Gjalski hoće „pojedince umjetnika osamiti, odvezati ga od obćih zakona estetičnih i etičnih, govoreći mu: čuvaj samo svoj ukus, na stranu sa školami“.¹⁵⁵ Marković nije kritizirao sam likovni izričaj nastupajućih mladih umjetnika, niti je smatrao da je njihova težnja slobodi stvaranja sama po sebi loša, već da se zavaravaju ako smatraju da i secesija nije neka vrsta škole. Ta škola, prema njemu, poticala je besprincipijelno stvaralaštvo, što naravno nije moglo odgovarati jednom herbartovskom profesoru opće estetike. U konačnici samo traženje prestanka sa svim školama imalo je smisla u društvima u kojima su postojale ustanovljene škole, u Banskoj Hrvatskoj je to u najboljem slučaju moglo označavati manju grupu školovanih pojedinaca.

6.3. Gjuro Arnold

Gjuro Arnold 17. srpnja 1880. godine postaje prvi doktor filozofije na Zagrebačkom sveučilištu. Franjo Marković mu je omogućio dvogodišnji boravak u inozemstvu, pripremajući

¹⁵⁴ Isto, str. 121-122.

¹⁵⁵ Isto, str. 123.

ga za buduće profesorsko mjesto. Arnold je tako u Göttingenu slušao predavanja herbartovca Hermanna Lotzea, kojeg je pratio u Berlin kada je ovaj premješten. Godine 1894. imenovan je po prijedlogu profesorskog zbora, po Markovićevoj želji, izvanrednim profesorom, a 1896. godine redovitim profesorom „pedagogike i teoretičke i praktičke filozofije“. Na Markovićevo prijedlog postao je i 1891. godine dopisni, a 1899. godine pravi član Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti.¹⁵⁶ Kao pedagog Arnold nije izgradio poseban sustav, već je, prihvaćajući Herbartova načela, nastojao primijeniti metodu koju je smatrao najmodernijom.¹⁵⁷ S obzirom na suvremenike u Hrvatskoj, posebno u usporedbi s najistaknutijim predstavnikom estetskog formalizma - Franji Markoviću, Arnold uvodi određeni pomak prema „estetici sadržaja“. Arnold nikada nije poricao važnost forme, čak ni prednosti ove kategorije, već je nastojao uspostaviti ravnopravan odnos između oblika i sadržaja. Stoga i kaže: „ (...) ako formalna strana kod umjetnina u opće i preteže, to otud nipošto ne slijedi da ona sadržajnu stranu čini suvišnom. Najljepši oblik bio bi bez ideja prava ljuska, puki izvanji ukras.“¹⁵⁸

Pišući o mjestu i ulozi filozofije, u razdoblju probijanja prirodnih znanosti, Arnold je upozoravao na opasnosti rastuće specijalizacije. Prema njemu raspad jedinstvene znanosti mogao bi ugroziti cjelokupno europsko duhovno obrazovanje i kulturu. Vjerovao je da znanosti moraju imati zajedničku osnovu i da tu osnovu može pružiti samo filozofija. Međutim, njezin je ugled već bio narušen, tvrdio je Arnold u svom nastupnom rektorskom govoru 1899. godine:

„Ugled, što ga je filozofija među znanostima uživala, poče djelovanjem novih struja tako padati, da se je ona u osamdesetim godinama ovoga stoljeća pričinjala već nekom visokom umirovljenom ličnosti, koju istina svatko na ulici pozdravlja, ali i dalje bježi, da ga ne ustavi.“¹⁵⁹

Arnold je jasno pratio tokove razvoja suvremene znanosti te je bio svjestan da se one ne kreću u smjeru pogodnom za herbartizam, odnosno za širu filozofsku misao koju su njegovali Arnold, Marković i njihovi sljedbenici. Arnold se negativno odrazio na sve veći utjecaj pozitivizma i materijalizma u filozofiji, što je dovelo do odbacivanja ideala kao pukih metafizičkih tlapnji:

¹⁵⁶ B. Despot, *Filozofija Gjura Arnolda*, str. 98-100.

¹⁵⁷ „Arnold, Đuro“, *Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje*, Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2020, URL: <http://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=3953>.

¹⁵⁸ Zlatko Posavac, „Gjuro Arnold kao estetičar u kontekstu kontroverza hrvatske Moderne. IV. Umjetnost i znanost“, *Prilozi za istraživanje hrvatske filozofske baštine* 18 (1-2), 1992, str. 101-140, ovdje str. 120.

¹⁵⁹ Gjuro Arnold, „Filozofija, prirodne nauke i socijologija (riječ u prilog metafizici)“, u: Franjo Zenko (ur.), *Novija hrvatska filozofija*, Školska knjiga, Zagreb, 1995, str. 149-163, ovdje str. 156.

„Nakon ovakvih izjava čini mi se suviše napose dokazivati, da je filozofija *conditio sine qua non* svake znanosti. Jedino, što bi se pitati moglo, jest: koja ili čija filozofija? ... Filozofija, koja idejale smatra metafizičkim tlapnjama, ne može biti pokretalom znanosti, niti može po ovima dati kulturi idejalno obilježje.“¹⁶⁰

Gjuro Arnold se u periodu prijelaza iz 19. u 20. stoljeće uzdigao do vodećih mjesta akademskih i kulturnih institucija: bio je rektor Zagrebačkog sveučilišta 1899./1990., redoviti član JAZU od 1899. i predsjednik Matice Hrvatske od 1902. do 1909.¹⁶¹ Upravo zbog svoje pozicioniranosti odigrao je dodatnu ulogu unutar moderne u vidu političkih sukoba. Nakon završetka prvog perioda moderne i kraja pokreta mladih, Arnold je ostao zapamćen kao vodeći teoretičar njima sukobljenih konzervativnijih umjetničkih opredjeljenja u vidu „nacionalne umjetnosti“.¹⁶² Tako ga opisuje i Antun Gustav Matoš 1904. godine u beogradskoj *Samoupravi* u članku „Stari i Mladi“ pišući:

„Dr Arnold, oficijelni zagrebački estetičar, reprezentant akademijskog jezuitizma, držao je programsku besjedu koja bi me ogorčila da me nije postidila estetičkim izmotacijama i filozofskim budalaštinama, a sve to u ime nekakve narodske i nacionalne umjetnosti koja bijaše vazda deseta briga tim Ljubav-Vjera-Domovina pjevačicama, tim kobnim prigodničarima kod kanoničke puste i podmukle trepeze.“¹⁶³

Matoš je tada jasno podržavao odvajanje umjetnika jer je na taj način „došlo do definitivne secesije, do posljednjeg sloma između literarnog šovinizma i klerikalizma, i s druge strane, literarnog naprednjaštva“. No u drugoj fazi moderne nekadašnji „radikalno“ nastrojani mladi umjetnici i umjetnički kritičari počeli su zauzimati pozicije u društvu te izlagati umjerenije stavove, a mnogi od njih postali su sudionici vodećeg političkog saveza svog vremena - Hrvatsko-srpske koalicije. Arnold je kao predstavnik „stare“ struje ostao vodeća osoba u Matici hrvatskoj, primarnoj izdavačkoj ustanovi svog vremena. Godine 1909. on se našao u središtu sukoba oko Matice i negativnog utjecaja „frankovaca“ unutar nje. Koalicijska štampa kritizirala je tu središnju kulturnu ustavu zbog nazadnjaštva i Arnoldova pozicija je stavljena u pitanje. Matoš je u časopisu *Hrvatska smotra* obznanio ideološku pozadinu nastalog sukoba člankom „Skupština Matice Hrvatske“. Sukob je „svršio evo time, što je srušen, što se 'zahvalio' dr. Gj.

¹⁶⁰ Isto, 162.

¹⁶¹ „Arnold, Đuro“, URL: <http://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=3953>.

¹⁶² Prema: Zlatko Posavac, „Gjuro Arnold kao estetičar u kontekstu kontoverza hrvatske Moderne. VI. Zaključak“, *Prilozi za istraživanje hrvatske filozofske baštine* 20 (1-2), 1994, str. 271-323, ovdje str. 282.

¹⁶³ Antun Gustav Matoš, „Stari i Mladi“, u: Antun Gustav Matoš, *O hrvatskoj književnosti I.*, uredio Nedeljko Mihanović, Mladost, Zagreb, 1973, str. 87-89, ovdje str. 88.

Arnold, književnik, pravi književnik i zaslužni lirik...“. Matoš je zaključio da je „modernizam“ konačno odnio pobjedu, ali sada u promijenjenom obliku:

„Modernizam je dakle tako ušao u Maticu... literat Arnold je srušen, kulturni Kršnjavi je izigran, da bi Matica od literarne koterije postala kao i 'Savremenik' organom koalicije... 'modernista' dakle u Hrvatskoj više nema... danas već možemo pisati povijest i kritiku takozvanih hrvatskih, upravo hrvatsko-srpskih 'modernista'.“¹⁶⁴

Tako se u par godina značajno promijenio Matošev stav o svome učitelju, a treba primijetiti i njegov pozivan dojam o Kršnjavom, iako se s obojicom nije filozofski (a ni politički) slagao. No može se uvidjeti da estetički sporovi oko moderne nisu bili čisto estetički, već da je pozicioniranost u društvu i akademiji uvelike predodredila stavove sudionika. Matoš točno uviđa da su „stari“ u konačnici ostali principijelniji budući da nisu morali mijenjati svoje stavove da bi dospjeli na željena mjesta, a neki poput Arnolda nisu ih mijenjali ni da bi zadržali mjesto koje su prethodno zauzeli. Secesija je stoga nije mogla postati dugotrajni fenomen budući da su kritičari i umjetnici u konačnici morali potražiti povratak u društvo.

6.4. Spor „starih“ i „mladih“

Predodžba o povijesnom razdoblju moderne postala bi netočna kad bi se prešutjele brojne intelektualne pukotine i konfuzije. Razdoblje je puno paradoksa, teškoća i neriješenih problema koji će se prenositi na ne samo sljedeće razdoblje, nego na cijelo 20. stoljeće. Pitanja koja su bila na dnevnom redu često je teško povezati s ambivalentnošću provincijalnog karaktera Zagreba s jedne strane i činjenice da je grad rastao te sa svojim institucijama postao do kraja 19. stoljeća iskonsko hrvatsko društveno i kulturno središte. Hrvatski kritičari često su projicirali već problematične teze moderne europske umjetnosti u skromne hrvatske prilike, pritom ne mareći previše o realnom stanju publike i stvaralaštva.¹⁶⁵ Stoga bi se za hrvatske kulturne-estetske prilike mogao parafrazirati Karl Marx i reći da su hrvatski umjetnici bili filozofski suvremenici europske sadašnjice, a da nisu njeni bili njeni *historijski* suvremenici, odnosno da su umjetnički reflektirali o društvenih prilikama u kojima nisu sami sudjelovali. Pri tome, oni pozicionirani unutar institucija stvarali su idealizirani nastavak na idealiziranu povijest, a njihovi protivnici, ne

¹⁶⁴ Antun Gustav Matoš, „Skupština Matice hrvatske“, u: Antun Gustav Matoš, *O hrvatskoj književnosti I.*, uredio Nedeljko Mihanović, Mladost, Zagreb, 1973, str. 205-207, ovdje str. 206.

¹⁶⁵ Zlatko Posavac, „Hrvatska estetika u doba Moderne“, *Dani Hrvatskoga kazališta* 7 (1), 1980. str. 65-94, ovdje str. 84.

tražeći stvarno razilaženje sa suvremenim društvenim uređenjem, tražili su kritičko razilaženje s filozofskim odrazom na suvremeno stanje.

Hrvatski umjetnički kritičari oko moderne u mnogo čemu su projicirali teze moderne europske umjetnosti na način koji nije realno odgovarao skromnim hrvatskim kulturnim prilikama. To je prepoznato od starijih teoretičara i kritičara koji su u tome vidjeli sve „strano“, ali ni dotadašnja hrvatska umjetnost nije striktno autohton izričaj već je mnogošto preuzeto od ranijih europskih tradicija, često s nastojanjem da se prate moderna kretanja. Ono što bi se stvarno moglo istaknuti kao tradicionalno obilježje dotadašnje kulturne kritike bilo je odbacivanje „tuđinskih“ ideja, a novi element, koji je prepoznat od kritičara kao „strano“, bio je radikalan prekid s tradicijom. Secesionisti su nastojali stvoriti samostalni put, bez da pokušavaju promijeniti čvrsto institucionalno utaborene pozicije, kao što su to činili primjerice u Beču. To je bio jasan znak tradicionalistima da jednostavnom kontrolom administrativnih funkcija neće spriječiti modernistička nastojanja.

Posljednje godine 19. stoljeća u Banskoj Hrvatskoj obilježava težnja mladih za usvajanjem ideja novih zapadnoeuropskih umjetničkih smjerova. „Mladi“ pritom ne predstavljaju nipošto homogenu skupinu: različitih društvenih statusa i podrijetla, različitog obrazovanja (brojni su studirali u Zagrebu, drugi u monarhijskim sveučilišnim gradovima, Beču, Pragu i Grazu, a neki i u inozemstvu) i različitih struka (književnici, slikari, kipari, arhitekti, filozofi, itd.). U hrvatskoj umjetnosti rađa se otpor prema mimetičkim zahtjevima realizma i ističe se potreba za oslobađanjem umjetničkog stvaranja od bilo kakvih društvenih, političkih, moralnih, pedagoških i nacionalnih obaveza. Franjo Kuhač, hrvatski etnomuzikolog, se u zadnjim godinama 19. stoljeća aktivno uključio u umjetničke polemike oko „secesionizma“, odnosno u sukob oko „starih“ i „mladih“, gdje se svrstao među „starije“ kao zagovaratelj tradicije u umjetnosti. Od prvotnog značaja u njegovom djelovanju u vidu tih sukoba jest njegov tekst *Anarkija u hrvatskoj umjetnosti i književnosti*, ali valja istaknuti i daljnju nastalu polemiku s Ivom Pilarom, koji se postavio kao branitelj secesionizma. Vjeran starom umjetničkom naslijeđu, svjetonazoru i herbartističkoj estetici, Kuhač ne odustaje od svog kritičkog stava prema novom, modernom pravcu u umjetnosti. Nasuprot secesiji i secesionistima Kuhač smatra da je tradicija neophodno potrebna za razvoj, reformu i „usavršavanje“ umjetnosti.¹⁶⁶

¹⁶⁶ Željka Metesi Deronjić, „Polemika o secesiji u Hrvatskoj: Franjo Ksaver Kuhač i Ivo Pilar,“ *Cris* 11 (1), 2009, str. 229-237, ovdje 234-236.

Kuhačeva brošura *Anarkija u hrvatskoj književnosti i umjetnosti*, objavljena u časopisu *Viesnik*, s podnaslovom „poslanica umjetničkim secesionistima i književnim dekadentima“, sačinjava njegov polemičan ulaz u spor oko secesionizma. Tradicija se, prema Kuhaču, primarno očituje u pojmu ljepote, a lijepo je ono što se u kulturnim narodima „smatralo i smatra lijepim“, to jest ono je izraz čuvstava kulturnih naroda¹⁶⁷. Nadalje, tradicija pojedinog naroda temelji se na plemenskoj individualnosti i na navikama tog naroda, gdje presudnu ulogu ima odgoj. Na istom mjestu, dakle, autor zagovara folklorni kontinuitet i nameće ideju da bi pojedinačni umjetnik trebao graditi na narodnim oblicima, a ne da ih ruši. Kuhač na temelju toga dolazi do zaključka da nije moguće stvoriti novu kulturu, a umjetnost koja bi bila ravna onoj postojećih kultura, a ne bi se temeljila na tradiciji, mogla bi biti stvorena samo od bogova.¹⁶⁸ Stoga se u optužbi za odricanje kulturnog nasljeđa ustvari krije mnogo teža optužba za bezbožnost, odnosno megalomaniju prema kojoj se umjetnici postavljaju u ulogu božanstva.¹⁶⁹ Autor to predstavlja u paroli koju pripisuje secesionistima: „Mi novi slikari, jedini umjetnici svieta, sami smo Bogovi, jedan je veći a drugi manji Bog, ali Bogovi smo svi, a kao takvi stvorit ćemo umah na početku samo savršeno.“¹⁷⁰ Široke posljedice koje Kuhač izvlači iz jednog preokreta u umjetnosti pokazuju njegovo uvjerenje u ogromnu važnost koju kultura nekog naroda nosi za njegov opstanak i razvitak. Pod gubitkom narodnosti, koju on uviđa kao prijetnju, ne označuje se izumiranje, već promjena onih ključnih obilježja koje određuju neki narod, a za Kuhača su ona okupljena pod idejom tradicije. Kuhač ovdje uvodi fichteovski moment u tumačenju nužnosti nacionalnog jedinstva. Johann Gottlieb Fichte je u svojim znamenitim predavanjima pod nazivom *Reden an die Deutsche Nation* (Govori njemačkoj naciji, 1808) izjavio da je za nastanak nove njemačke nacije nužan nacionalni program obrazovanja kako bi se u ljudima probudila nacionalna samosvijest i ljubav prema domovini.¹⁷¹ Herbart je bio nešto kritičniji

¹⁶⁷ Franjo Ksaver Kuhač, *Anarkija u hrvatskoj književnosti i umjetnosti - poslanica umjetničkim secesionistima i književnim dekadentima*, Nakladom pisca, Zagreb, 1898, str. 5.

¹⁶⁸ Antun Pavešković, „Moderna i tradicija,“ *Dani Hvarškoga kazališta* 27 (1), 2001, str. 37-46, ovdje str. 38.

¹⁶⁹ Suprotno Kuhaču, suvremeni je povjesničar Robert Weldon Whalen uočio je povezanost generacije bečkih secesionista, njihove težnje da progovaraju o „realnostima“ društva i vlastita iskustva života, njihovo ontološko razmatranje svijeta kroz metafore sa teologijom i koncepcijama božanskog/boga. Slična analiza mogla bi se sprovesti i za hrvatski krug secesionista i modernista. Robert Weldon Whalen, *Sacred Spring: God and the Birth of Modernism in Fin de Siècle Vienna*, Wm. B. Eerdmans Publishing, Grand Rapids-Cambridge, 2007.

¹⁷⁰ F. K. Kuhač, *Anarkija u hrvatskoj književnosti i umjetnosti, umjetnosti - poslanica umjetničkim secesionistima i književnim dekadentima*, str. 7.

¹⁷¹ Više u: Johann Gottlieb Fichte, *Reden an die Deutsche Nation*, Berlin, Realschulbuchhandlung, 1808.

prema cilju postizanja nacionalnog jedinstva duha, budući da se država sastoji od različitih elemenata od kojih svaki zahtijeva i zaslužuje svoj individualno prilagođen školski proces.¹⁷²

Od strane „Starih“, koji također ustvari ne predstavljaju homogenu skupinu, već se javljaju više iz pozicije predvodnika kulturno-znanstvenih i obrazovnih institucija ili društava, najčešća optužba, osim za pretjerani individualizam, bila je ona o „pornografskom“ pisanju. Branimir Livadić navodi u svome programatskome tekstu „Za slobodu stvaranja“ da su pojedinci „ne dosta izglađenog ukusa spremni okrstiti pornografijom svako djelo koje se dotiče putenih čuvstava“.¹⁷³ Mladi su na takve puritanske stavove odgovarali optužbama za klerikalizam. Milivoj Dežman, najznačajniji kritičar nove književne generacije, je u katoličkom političkom pokretu vidio primarnu snagu iza napada na „moderniste“. On u članku „Mladi i Stari“ kritizira klerikalizam kao sredstvo upereno protiv slobode izražavanja:

„Znači na milost i nemilost predati hrvatsku knjiženost nekolicini fanatika oko *Vrhbosne* i *Katoličkog lista*. Gdje je kriterij koja knjiga vrijeda vjersko i moralno čuvstvo? ... a glavno, tko će biti taj sudac koji će staviti na indeks stanovitu knjigu?“¹⁷⁴

Dežman je pritisak lažnog morala vidio kao sredstvo pogodovanja političkoj vlasti. Smetao mu je monopol Matice hrvatske nad književnim izdavaštvom te bijedna pozicija književnika u društvu. Egzistencijalna ovisnost pisaca o društveno-političkoj strukturi sprječavala ih je u otvorenoj kritici te strukture. Za njega je ključna funkcija umjetnosti stvoriti dojam, uzbuditi čuvstva, potresti dušu. No on se ograđuje od larpurlartizma, tražeći socijalnu ulogu književnosti u intelektualnom odgoju naroda.¹⁷⁵ Moderna, prema Dežmanu, mora obuhvatiti cijelog čovjeka: „Ona ne otklanja nijedan osjećaj, nijednu misao, jer se bori za prava pojedinca da bude svoj.“¹⁷⁶ Dežman će stalno isticati potrebu za iskrenom književnošću koja će se baviti suvremenom problematikom hrvatskog čovjeka, a od književnika da žive individualnost, ali životom vlastitog naroda.¹⁷⁷

¹⁷² Herbartovska pedagoška škola je zanemarila individualistički aspekt Herbartove filozofije te se uvelike fokusirala na (platonovski) element izgradnje društveno korisnog pojedinca. Johann Friedrich Herbart, „Über Erziehung unter öffentlicher Mitwirkung“, u: Johann Joseph Wolff (ur.), *Johann Friedrich Herbarts pädagogische Schriften*, Schöningh, Paderborn, 1891, str. 168-178.

¹⁷³ Branimir Livadić, „Za slobodu stvaranja“, u: Miroslav Šicel (ur.), *Hrvatska moderna: kritika i književna povijest*, Matica hrvatska, Zagreb, 1975, str. 184-193, ovdje str. 188.

¹⁷⁴ Milivoj Dežman Ivanov, „Mladi i Stari“, u: Miroslav Šicel (ur.), *Hrvatska moderna: kritika i književna povijest*, Matica hrvatska, Zagreb, 1975, str. 64-68, ovdje str. 66.

¹⁷⁵ Miroslav Šicel, „Milivoj Dežman Ivanov“, u: Miroslav Šicel (ur.), *Hrvatska moderna: kritika i književna povijest*, Matica hrvatska, Zagreb, 1975, str. 29-34, ovdje str. 31-32.

¹⁷⁶ M. Dežman Ivanov, „Naše težnje“, str. 62,

¹⁷⁷ M. Šicel, „Milivoj Dežman Ivanov“, str. 33-34.

6.5. Smjena paradigmi

Albert Bazala kao nasljednik Markovića na Katedri za filozofiju, prihvatio je od svog učitelja zadaću istraživanja hrvatske filozofske tradicije kao osnove pokušaja utemeljenja nacionalne filozofije.¹⁷⁸ Taj utjecaj Markovića na Bazalino mišljenje o ulozi nacionalne filozofije, u projektu stvaranja „samosvijesti naroda“, vidi se u Bazalinu djelu *Filozofijski portret Franje Markovića* (1921). Tamo Bazala opisuje značaj filozofije u sferi obnovljenog Zagrebačkog sveučilišta:

„A nije li Marković morao pitati i to, koju ulogu u prosvjetnom životu našega naroda ima da vrši filozofija ... Nije li se to morao pitati baš u času, kad se osnivalo sveučilište? Marković je očito dobro znao, što sveučilišta mogu značiti za narodnu prosvjetu kao rasadišta 'naučne umjeće' (po Fichteu), kao osvjestilište kulturnih nastojanja, kao obrazovalište narodnoga bića.“¹⁷⁹

Bazala je smatrao Markovićevu odluku da prihvati Herbartovu „kritičku filozofiju“ prikladnim rješenjem za hrvatske prilike. Prema Bazali, eklekticizam su si mogli priuštiti narodi s razvijenom filozofskom tradicijom, kao pokušaj pomirenja raznih smjerova, dok je Hrvatskoj bila potrebna jedna filozofska struja koja bi mogla biti „propedeutikom filozofijskoga duha u nas“.¹⁸⁰ Kod Bazale se zadržava Markovićeva i Arnoldova vizija filozofije kao društvenog „sredotočja“, u kojem se doživljaji znanosti, umjetnosti, ćudorednosti i vjerskog uzdizanja sklapaju u „lijepu cjelovitu sliku svijeta i života“.¹⁸¹ Međutim, Bazala odstupa od svog učitelja u njegovoj odluci o preuzimanju jedne konkretne „tuđe“ filozofije. Tu po Bazali, naime, upravo izlazi na vidjelo jedno od središnjih pitanja koncepcije nacionalne filozofije. „Samonikla“ nacionalna filozofija ne može prihvatiti jedan takav strani sustav za svoju koncepciju. Iako je takav potez bio opravdan za Markovića i stvaranje temelja filozofske tradicije, za Bazalu, prema njegovom vlastitom standardu, to ne bi bilo prihvatljivo prilikom stvaranja autohtone nacionalne filozofije.¹⁸²

Razdoblje moderne, ugrubo uokvireno od oko 1890. do oko 1910. godine, ne može se razumjeti bez uzimanja u obzir bitnog udjela psihološke komponente kao i preokreta s

¹⁷⁸ Goran Gretić, „A. Bazala - Utemeljenje i konstitucija 'Ideje nacionalne filozofije'“, *Prilozi za istraživanje hrvatske filozofske baštine* 16 (1-2), 1990, str. 41-78, ovdje str. 41-42.

¹⁷⁹ A. Bazala, *Filozofijski portret Franje Markovića*, str. 12-13

¹⁸⁰ Herbartova filozofija bila je „kritička“ u smislu kantovske kritike granica ljudskog uma. Prema Kantu, i Herbartu, tvrdnje u ime ljudskog uma se ne mogu donositi dok se ne utvrde mogućnosti tog uma. Isto, str. 14.

¹⁸¹ Isto, str. 16

¹⁸² G. Gretić, „A. Bazala - Utemeljenje i konstitucija 'Ideje nacionalne filozofije'“, str. 43-44.

objektivističke na subjektivističku estetiku. Pri tome, napominje Zlatko Posavac, potrebno je primijetiti ulogu psihološko-pedagoške literature, gdje se inzistiralo na estetskom čuvstvu, što je u Hrvatskoj stvorilo presudnu instalaciju čuvstva (emocije, raspoloženje, dojam, „štimung“) kao osnovne estetske kategorija Moderne. Ako se samo u obzir uzme razumijevanje ovog pomaka, postaje razumljivo da između raznih „-izama“ na prijelazu stoljeća, zajedno s estetizmom, simbolizmom, secesijom i tako dalje, postoji i neoromantizam kao jednaka suodrednica. Iako pozitivizam u 19. stoljeću nije bio snažno prisutan u Banskoj Hrvatskoj, on je postojao; ne treba zaboraviti programatski manifest Eugena Kumičića, esej „O romanu“, koji je objavljen u *Hrvatskoj vili*, gdje se između ostalog poziva na pozitivističke momente.¹⁸³ Nakon što se sama Moderna gasila na prijelazu stoljeća, sa svojim umjetničkim, kritičkim i teorijskim kontroverzama, estetska psihologizacija i subjektivizam intenzivno su se javljali tijekom prve polovice 20. stoljeća. Osim Bazale, u razdoblju nakon Prvog svjetskog rata bio je značajan i Ljudevit Dvorniković sa svojim psihologističkim pristupom. Ipak, on postepeno pada u zaborav između dva rata, da bi se glasno počeo nametati njegov, različito politički orijentiran, sin Vladimir Dvorniković. No njegov je stav u biti, iako na drugačiji način, također potpuno psihologističan.¹⁸⁴ Vladimir Dvorniković opisao je svoj doživljaj tadašnje estetike riječima:

„Estetika, to je danas ona filozofska grana u kojoj je empirijsko-psihološka metoda najdalje pokročila li najdalje pozitivne uspjehe donijela. Otpor spekulativno-metafizičkog i apriorno-kritičkog krila tu se je najslabije osjetio...“¹⁸⁵

Za Vladimira Dvornikovića je ključan uzor bio, prema njemu najznačajniji njemački filozof onog vremena, Wilhelm Wundt. On je učinio odlučan korak za filozofiju temeljeći svoje filozofiranje na psihologiji. Njegova psihologija se temeljila na razvojnoj, genetičkoj metodi, a obično je okarakterizirana kao voluntaristička i aktuelistička, za razliku od intelektualističke i spiritualističke psihologije. Zbog egzaktnosti se u istraživanju psihičkih događaja zahtijeva eksperiment. Naime, sama introspekcija nije dovoljna, pa će u budućnosti introspektivnu psihologiju koja nije znanstvena, najavljuje Dvorniković, zamijeniti znanstvena eksperimentalna psihologija. Međutim, to ne pokriva cjelokupnu zadaću psihologije, budući da psihi pojedince treba razumjeti u odnosu na socijalno okruženje. Stoga je psihologija ljudi ona koja nadopunjuje eksperimentalnu psihologiju, a u takvoj se psihologiji, prema Dvornikoviću, najviše može

¹⁸³ Jenio Sisolski [Eugen Kumičić], „O romanu“, *Hrvatska vila* 2 (8), 1883, str. 145-148.

¹⁸⁴ Zlatko Posavac, „Ususret estetičkom psihologizmu Moderne“, *Prilozi za istraživanje hrvatske filozofske baštine* 15 (1-2), 1989, str. 7-43, ovdje str. 33-36.

¹⁸⁵ Vladimir Dvorniković, *Savremena filozofija II*, Izdanje knjižare Z. i V. Vasića, Zagreb, 1920, str. 332.

primijetiti Wundtov evolucionizam.¹⁸⁶ Mentalna stanja treba shvatiti kao neku stvarnost, kao težnju i volju, a ne kao attribute neke određene supstance. Drugim riječima, Wundtova psihologija je „psihologija bez duše“, zaključuje Dvorniković, što je odmak od nastojanja oko „duševne domovine“ kraja 19. stoljeća.¹⁸⁷

Godine 1908. Wilhelm Rein, vodeći predstavnik kasne herbartovske pedagoške škole, morao se suočiti s pitanjem: „Je li Herbart zastario?“ Naravno, on je dao negativan odgovor, kao što je to učinio i 1890. godine, kada je pokušao pokazati superiornost Herbartove „matematičke psihologije“ nad konkurentnom eksperimentalnom psihologijom. No početkom 20. stoljeća „bitka za Herbarta“ u pedagogiji približavala se kraju. Alternativna „socijalna pedagogija“ Paula Natorpa postala je prije svega prihvaćena među sindikalnim nastavnim osobljem i uperena protiv „individualne pedagogije“ herbartovske škole. Godine 1900. je pak Ernst Meumann predložio „redizajn pedagogije“ koji je imao sve karakteristike teorijskog puča: proglasio je herbartizam zastarjelim te nemarnim u pogledu razvoja psihologije. Polazište nove pedagogije više ne može biti učitelj i podučavanje, već mora biti dijete i njegov razvoj, izjavio je Meumann. Historiografija pretpostavlja „negativni gradijent“ između Herbarta i njegovih kasnijih učenika, odnosno govori se povijesti propadanja: učenici su falsificirali učitelja. Jürgen Oelkers navodi da je to stvorilo esencijaliziranu povijest koja je spremna izjaviti da se herbartovci mogu zaboraviti. Ipak, herbartovci su svoju pedagogiju pozajmili uniformirajućim, često puta i ugnjetavajućim, školskim sustavima koji su postali prezreni nakon nastanka novih društvenih pokreta u 20. stoljeću.¹⁸⁸

Navjestitelji promjena na pedagoškom polju u Banskoj Hrvatskoj, već na prijelazu iz 19. u 20. stoljeće bili su učitelji Vjekoslav Košćević (1866.-1920.) i Ivan Tomašić (1868.-1956.). Košćević je 1895. u karlovačkom tjedniku *Svjetlo*, jednom od secesionistički i modernistički orijentiranih hrvatskih publikacija, objavio raspravu „Naša pedagogija“ u kojoj je otvoreno prozvao herbartovca Stjepana Basaričeka, tada najvećeg pedagoškog autoriteta među hrvatskim učiteljima. Spočitao mu je doktrinarno razumijevanje znanosti, koje je sprečavalo napredak odnosno razvojne programe. Košćević i Tomašić ideje za svoj reformistički pedagoški rad crpili

¹⁸⁶ Ivana Skuhala Karasman, „Dvornikovićevo viđenje Wilhelma Wundta“, *Metodički ogledi* 18 (1), 2011, str. 99-110, ovdje str. 100-102.

¹⁸⁷ Vladimir Dvorniković, *Savremena filozofija I*, Naklada knjižare Mirka Breyer, Zagreb, 1919, str. 121-122.

¹⁸⁸ Jürgen Oelkers, „Das Ende des Herbartianismus: Überlegungen zu einem Fallbeispiel der pädagogischen Wissenschaftsgeschichte“, u: P. Zedler i E. König (ur.), *Rekonstruktion pädagogischer Wissenschaftsgeschichte*, Deutscher Studien Verlag, Weinheim, 1989, str. 77-116, ovdje str. 84-91.

su iz pokreta za umjetničko obrazovanje, jednog od prvih reformističkih pedagoških pokreta koji se u posljednjim desetljećima 19. stoljeća proširio iz Velike Britanije u druge europske zemlje, posebno u Njemačku.¹⁸⁹ Pokret za umjetničko obrazovanje najavio je otpor staroj, intelektualnoj herbartističkoj pedagogiji, njezinim sljedbenicima i formalnim fazama poučavanja, zahtijevajući da se obrazovanju pristupa na složeniji, raznolikiji način i s naglaskom na samo dijete. Suprotno mehaničkom učenju, reformisti su tražili individualni pristup, slobodu u obrazovanju te korištenje institucija i mjesta izvan škole, odnosno povezivanja škole sa životom. Umjetnost je uključena u obrazovanje te se razvijaju posebne metode rada u predmetima koji su funkcionalno povezani s umjetnošću. Za učenike se organiziraju posebne izložbe, koncerti, kazališne predstave, a za učitelje stručno usavršavanje na posebnim tečajevima.¹⁹⁰

Kao svojevrsnu opoziciju Hrvatskome pedagoško-književnom zboru i časopisu *Napredak* Košević je zajedno sa svojim istomišljenicima 1904. osnovao Hrvatsko društvo za unapređenje uzgoja, a 1905. pokrenuo je časopis *Preporod*. Te iste 1905. njihovo je društvo dalo primjedbe na nacrt novog kurikulumu za javne škole. Glavni prigovor odnosio se na intelektualni karakter predloženog nacrta, tražila se izraženija zastupljenost obrazovne komponente, veće slobode za učitelje u provedbi kurikulumu i za učeničko samoizražavanje. Društvo je 1908. godine održalo izložbu u Umjetničkom paviljonu o materijalima za podučavanje djece. Uz „slobodne risarije“ učenika, mogli su se vidjeti i usporedni crteži nepismenih vojnika i djece koje je predstavio ravnatelj Učiteljske škole u Budimpešti Ladislav Nagy te knjige o eksperimentalnoj pedagogiji i psihologiji Ernsta Meumanna. Napori reformne pedagogije urodit će plodom tek u poslijeratnom razdoblju, gdje će „nova pedagogija“ i „nova škola“ postati glavne fraze profesionalne pedagoške komunikacije. Prvi konkretni koraci i pokušaji promjene škole započeli su od profesionalne zajednice dvadesetih godina 20. stoljeća organiziranjem tečajeva za učitelje tijekom ljetnih školskih praznika. U tom periodu stvorena je kritična masa obrazovanih, ambicioznih i profesionalno angažiranih učitelja koji zagovaraju unutarnju reformu škole u profesionalnoj komunikaciji, a uz to i poduzimaju neke konkretne akcije u smjeru promjene školske prakse.¹⁹¹

¹⁸⁹ Štefka Batinić, Igor Radeka, „Od reformne do alternativne pedagogije: pokušaji drugačije škole u Hrvatskoj u 20. stoljeću“, *Acta Iadertina* 14 (1), 2017, str. 41-60, ovdje str. 42-43.

¹⁹⁰ Elizabeta Serdar, „Doprinos Vjekoslava Koševića pokretu za umjetnički odgoj u Hrvatskoj“, *Anali za povijest odgoja* 15/16 (39/40), 2018, str. 37-57, ovdje str. 38.

¹⁹¹ Š. Batinić, I. Radeka, „Od reformne do alternativne pedagogije: pokušaji drugačije škole u Hrvatskoj u 20. stoljeću“, str. 44-49.

Izbacivanje herbartovske škole iz „moderne“ pedagogije pokazuje nam kako su se koristile strategije za promjenu ustaljenih paradigmi, uključujući: sumnju u zastarjelost, optužbe za nedostatak modernosti, stvaranje „povijesti propadanja“ te iznošenje teza da su sada dostupna „egzaktna“ znanstvena istraživanja.¹⁹² U modernističkoj kulturi koja nekritički prihvaća napredak kao vrlinu, razgovor o novoj paradigmi također može sugerirati - umjesto promišljene argumentacije i uvjerljivih dokaza - da se novi načini razmišljanja i djelovanja ne samo radikalno razlikuju od starijih načina već su i striktno superiorniji od njih. Još jedan aspekt koji je potrebno naglasiti jest da se Kuhnova teorija temelji na njegovom ispitivanju razmišljanja utemeljenog na fizikalnim znanosti. Na temelju toga, Kuhn je zaključio da će se s vremenom znanstvena zajednica unutar neke znanosti približiti jednoj paradigmi. Suvremeni istraživači koji koriste njegovu konstrukciju izvan fizikalnih znanosti često će primijetiti da se stara paradigma ne zamjenjuje uvijek jedinstvenom novom, već nekoliko njih.¹⁹³ Unutar pedagogije ipak možemo naznačiti „novu školu“ kao novu dominantnu pedagošku paradigmu, dok unutar filozofije dolazi do dominacije psihologizma, a u estetici subjektivizma. Ako se značenje nekog pojma promijeni zbog protoka vremena ili zato što se koristi u drugom kontekstu, u nešto drugačije svrhe, ostatak izvornog značenja gotovo uvijek ostaje. To je sigurno slučaj s Kuhnovim poimanjem promjene paradigme, budući da još uvijek baratamo njegovim pojmom nesumjerljivosti. Načelo nesumjerljivosti navodi da se ne može, na primjer, istovremeno prihvatiti i stara i nova pedagoška paradigma, ne zato što su one logično neusporedive, već zato što predstavljaju radikalno različite projekte u znanosti.¹⁹⁴

Unutar takve sheme promjene dominantne paradigme, zanimljiva je Bourdieuova kritika Kuhnovog „funkcionalizma“, kojeg Kuhn dijeli s autorima poput Roberta K. Mertona. Bourdieu navodi da ako je znanstveno područje relativno autonomno od ostatka društva, ono nije slobodno od borbe:

„Ako se ne želimo vratiti u idealističku filozofiju koja znanosti pripisuje moć da se razvija u skladu sa svojom imanentnom logikom ... moramo tvrditi da su ulaganja organizirana pozivanjem na - svjesno ili nesvjesno - predviđanje prosječnih šansi za profit.“¹⁹⁵

¹⁹² J. Oelkers, „Das Ende des Herbartianismus: Überlegungen zu einem Fallbeispiel der pädagogischen Wissenschaftsgeschichte“, str. 97-99.

¹⁹³ Robert Donmoyer, „Take my paradigm ... please! The legacy of Kuhn's construct in educational research“, *International Journal of Qualitative Studies in Education* 19 (1), 2006, str. 11-34, ovdje str. 14-15.

¹⁹⁴ Isto, str. 16.

¹⁹⁵ P. Bourdieu, „The specificity of the scientific field and the social conditions of the progress of reason“, str. 22.

Kuhn dakako shvaća da će se znanstvena zajednica oduprijeti promjenama paradigmi jer su s tim promjenama povezani troškovi, poput uloženog vremena, resursa i reputacije. No Bourdieu navodi da Kuhnova vizija promjene paradigme previše težnje stavlja na ono što si znanstvenici sami nameću. Problem je u tome što se u takvoj viziji znanosti ne uzima u obzir uloga borbe i natjecanja, pa joj stoga nedostaje koherentan model za istraživanje promjena. Bourdieuov prijedlog je da znanstveno područje vidimo kao trajnu borbu za kapital koji je specifičan za to polje.¹⁹⁶

¹⁹⁶ Massimiliano Simons, „The many encounters of Thomas Kuhn and French epistemology“, *Studies in History and Philosophy of Science* 61, 2017, str. 41-50, ovdje str. 45.

7. Zaključak

Habsburška Monarhija, pod snažnim utjecajem Katoličke Crkve, odupirala se njemačkoj (protestantskoj) idealističkoj filozofiji, smatrajući utjecaje „revolucionarnih“ filozofa poput Kanta i Hegela višestruko „opasnim“. Herbartizam je kao struja postojao unutar Habsburške Monarhije i prije obrazovne reforme 1848. godine, budući da je već postojala antiidealistička klima u koju se uklapao, a u političkom je smislu također odgovarao Metternichovim težnjama dominacije nad Njemačkim Savezom. Nakon „Proljeća naroda“ 1848./1849. državne vlasti uviđaju potrebu veće regulacije filozofske misli, a herbartizam, kao politički apstinentna filozofija, postaje autoriziran na svim razinama obrazovanja. Ključna uloga herbartizma u Bansknoj Hrvatskoj očitovala se u procesu sekularizacije pedagogije i školstva, a osnovni dio ovog pothvata postignut je stvaranjem široko korištene herbartističke pedagoške literature¹⁹⁷. Prodor herbartizma u Bansku Hrvatsku podržao je Hrvatski učiteljski pokret koji nije nastojao ugroziti vjerski karakter nastave, budući da je moralni razvoj učenika presudan, već utjecaj klerikalizma na školski sustav. Utjecaj bečkog herbartizma bio je presudan za ranu hrvatsku filozofiju, posebno koncepcije Roberta von Zimmermana, čiji su studenti, Franjo Marković i Izidor Kršnjavi, herbartističku misao u Zimmermanovoj inačici prenijeli na Sveučilište u Zagrebu.

Uspostava hrvatskog akademskog polja povezana je uz onodobne političke prilike. Zagrebačko sveučilište u ovom periodu bilo je pozitivno raspoloženo prema akademskoj kulturi koja je sasvim prirodno vodila prema administrativnim dužnostima. Pritom je svakako utjecaj bio dvosmjernan, jer političke sile nisu oklijevale kršiti autonomiju Sveučilišta da bi unutar njega postavljale svoje pristaše ili otvoreno agitirale svoje ideje, a profesori su koristili svoje akademske pozicije za pozitivnu valorizaciju stavova koji su im uopće omogućili da budu na tim pozicijama. Strossmayerova frakcija iskoristila je svoje djelovanje oko uspostave Sveučilišta i Akademije da bi si osigurala početnu dominaciju u tim institucijama koja se manifestirala u vodećim osobama, kadrovskoj politici, izdavačkoj politici, itd. Strossmayer je koristio sav ekonomski potencijal svoje pozicije te visoko mjesto u crkvenoj hijerarhiji da uspostavi kontrolu nad kulturnom sferom. Unionistička strana, odnosno režimska Narodna stranka i ban

¹⁹⁷ Tu je najznačajniji udžbenik Stjepana Besaričeka *Pedagogija* (1880–1884) u četiri sveska, te druga njegova djela (*Teorija pedagogije ili nauk ob uzgoju*, 1884, *Opća nauka o obuci*, 1882) i *Psihologija za srednja učilišta* (1893) Gjüre Arnolda.

Károly Khuen-Héderváry, ipak je u periodu prijelaza na 20. stoljeće bila politički dominantna, a ban je bio spreman na autoritativno ponašanje i kršenja zakonskih normi. Kada tome pridodamo ekonomski kapital kojim je vlast raspolagala, onda je jasno zašto je s vremenom mogla postavljati svoje ljude na najviše pozicije, uključujući mjesto rektora. Nenamjerna posljedica borbe oko akademskih institucija bila je i promicanje novih tokova u znanosti i filozofiji.

Ako na znanost gledamo kao neprekinut pothvat prema „istini“, možemo dobiti dojam slaganja svih dominantnih teorija kroz povijest. No kada neka nova teorija postane dominantna, ona ne uključuju sve znanstvene uspjehe prethodnih teorija, već se ističe na drugim, dotad neistraženim pitanjima. To je u skladu s Kuhnovom tezom da nove paradigme ne sačinjavaju konstantno napredovanje u dugom „maršu“ znanosti. Herbartovska pedagogija imala je određene prednosti u teorijskim aspektima obrazovne znanosti u odnosu na novu pedagošku školu; primjerice, smatrala se posebno snažnom u pitanju racionalno-intelektualne spoznaje. Uz to, u uvjetima nepostojanosti institucija višeg obrazovanja, osnovne znanstvene i filozofske građe te brojnih problema sa školovanjem (poput uvjeta na selu), herbartistička sistematizacija omogućila je razvoj unutar skromnih prilika. Slijedeći Kuhna mogli bismo zaključiti da promjene u znanosti dolaze kao interno pitanje koje se javlja kada se neka paradigma iscrpi. U tom je slučaju kraj herbartizma kao dominantne paradigme nastupio je kada je njegova moć rješavanja problema počela jenjavati.

S druge strane, Bourdieu revolucije u znanosti vidi kao proizvod aktera na terenu koji odbijaju slijediti postojeće cikluse priznanja dominacije unutar polja. Umjesto toga, oni stvaraju nove pristupe koji otvaraju put za akumuliranje novih oblika simboličkog kapitala. S Bourdieuom još uvijek možemo zaključiti da je došlo do epistemološkog prekida ili promjene paradigme, ali to možemo povezati sa širim društvenim i akademskim uvjetima. Samo sveučilište, kao ne samo znanstvena i nastavna, već i kao socijalna institucija, imalo je važnu ulogu u „padu“ herbartizma. Stvaranje akademskog polja povećalo je potrebu za intelektualnim proizvodima i stvorilo masu ljudi koji su bili dovoljno obrazovani da slijede moderne tokove u znanosti i filozofiji. Studenti su postali jedna od politički i intelektualno najistaknutijih grupa u državi te su u obje sfere (političkoj i intelektualnoj) bili promicatelji promjena. Pokret „mladih“ na kulturnoj sceni Banske Hrvatske u velikoj mjeri obilježen potrebom da se odbace tradicionalna tumačenja, ponajprije umjetničkih, obveza koje su nametane od strane pozicioniranih političkih i akademskih elita. Sukob „starih“ i „mladih“, iako nije doveo do jasne

pobjede bilo koje strane, je jasno prikazao sve slabosti herbartovske pedagogije i estetike, njezina krutost, u službi države i „naroda“ nije mogla izdržati pritiske pluralizma Moderne.

Intelektualna povijest sporova o herbartizmu i Sveučilište u Zagrebu

Sažetak

U ovom se radu prikazuju intelektualni, kulturni i politički sporovi vezani uz nastanak i kraj herbartizma kao dominantnog akademskog usmjerenja u Banskoj Hrvatskoj, odnosno na Zagrebačkom sveučilištu. Dan je pregled filozofsko-akademske situacije u Habsburškoj Monarhiji 19. stoljeća koja je omogućila razvoj herbartizma te utjecaja austrijske filozofije na ranu hrvatsku filozofiju. Herbartizam, promatran kao paradigma, uspostavio je dominaciju u nastajućem hrvatskom akademskom polju te je svoj dominantan položaj neuspješno pokušao zadržati u periodu razvoja pozitivnih znanosti na prijelazu iz 19. u 20. stoljeće. Zagrebački herbartistički profesori, kao istaknuti javni intelektualci, imali su značajnu ulogu u usmjeravanju i održanju intelektualnih tokova na polju filozofije, društvenih znanosti i umjetnosti. Pri tome poseban značaj imalo je sveučilište kao poprište borbi za prestiž i intelektualni uspjeh unutar akademskog polja.

Ključne riječi: herbartizam, Zagrebačko sveučilište, intelektualna povijest, Franjo Marković, Izidor Kršnjavi, Gjuro Arnold

An Intellectual History of Disputes over Herbartianism and the University of Zagreb

Abstract

This paper presents the intellectual, cultural and political disputes related to the emergence and end of herbartianism as the dominant academic orientation in Croatia-Slavonia, i.e., at the University of Zagreb. An overview of the philosophical-academic situation in the Habsburg Monarchy of the 19th century is given, which enabled the development of herbartianism and the influence of Austrian philosophy on early Croatian philosophy. Herbartianism, viewed as a paradigm, established dominance in the emerging Croatian academic field and tried unsuccessfully to maintain its dominant position in the period of development of positive sciences at the turn of the century. Zagreb herbartian professors, as prominent public intellectuals, played a significant role in directing and maintaining intellectual flows in the field of philosophy, social sciences and art. Of particular importance was the university as the scene of struggles for prestige and intellectual success within the academic field.

Key words: herbartianism, University of Zagreb, intellectual history, Franjo Marković, Izidor Kršnjavi, Gjuro Arnold

Popis izvora i literature

Arhivski izvori

Ostavština Franje Markovića, Arhiv Odsjeka za povijest hrvatske književnosti, Zavod za povijest hrvatske književnosti, kazališta i glazbe HAZU.

Tiskani izvori

Brentano, Franz Clemens, *Meine letzten Wünsche für Österreich*, J.G. Cotta, Stuttgart, 1895.

Dežman Ivanov, Milivoj, „Naše težnje“, u: Šicel, Miroslav (ur.), *Hrvatska moderna: kritika i književna povijest*, Matica hrvatska, Zagreb, 1975, str. 60-63

Dežman Ivanov, Milivoj, „Mladi i Stari“, u: Šicel, Miroslav (ur.), *Hrvatska moderna: kritika i književna povijest*, Matica hrvatska, Zagreb, 1975, str. 64-68.

„Govor J. J. Strossmayera u Hrvatskom saboru od 29. travnja 1861.“, u: Šidak, Jaroslav (ur.), *Spomenica u povodu proslave 300-godišnjice Sveučilišta u Zagrebu*, svezak 1, Izdavački zavod JAZU, Zagreb, 1969, str. 336-340.

Fichte, Johann Gottlieb, *Reden an die Deutsche Nation*, Berlin, Realschulbuchhandlung, 1808.

Hegel, Georg Wilhelm Friedrich, *Vorlesungen über die Aesthetik*, svezak 1, Duncker und Humblot, Berlin, 1842.

Herbart, Johann Friedrich, *Lehrbuch zur Psychologie*, August Wilhelm Unzer, Königsberg, 1816.

Herbart, Johann Friedrich „Über Erziehung unter öffentlicher Mitwirkung“, u: Wolff, Johann Joseph (ur.), *Johann Friedrich Herbart's pädagogische Schriften*, Schöningh, Paderborn, 1891, str. 168-178.

Kršnjavi, Isidor, „Hrvatski salon' 1898“, u: Kršnjavi, Isidor, *Izabrana djela*, priredila Čorkalo, Katica, Riječ, Vinkovci, 2000, str. 213-233.

Kršnjavi, Isidor, „Pogled na razvoj hrvatske umjetnosti u moje doba“, *Hrvatsko kolo* 1, 1905, str. 215-307.

Kuhač, Franjo Ksaver, *Anarkija u hrvatskoj književnosti i umjetnosti - poslanica umjetničkim secesionistima i književnim dekadentima*, Nakladom pisca, Zagreb, 1898.

Livadić, Branimir, „Za slobodu stvaranja“, u: Šicel, Miroslav (ur.), *Hrvatska moderna: kritika i književna povijest*, Matica hrvatska, Zagreb, 1975, str. 184-193.

- Marković, Franjo, „Predavanje o izložbi Društva hrvatskih umjetnika, dne 12 veljače o. g.“, *Vienac* 51, 1899, (7) str. 104-106, (8) str. 121-123, (9) str. 137-138.
- Marković, Franjo, „Pedagogika“, u: Zenko, Franjo (ur.), *Novija hrvatska filozofija*, Školska knjiga, Zagreb, 1995, str. 115-128.
- Matoš, Antun Gustav, „Stari i Mladi“, u: Matoš, Antun Gustav, *O hrvatskoj književnosti I.*, uredio Mihanović, Nedeljko, Mladost, Zagreb, 1973, str. 87-89.
- Matoš, Antun Gustav, „Skupština Matice hrvatske“, u: Matoš, Antun Gustav, *O hrvatskoj književnosti I.*, uredio Mihanović, Nedeljko, Mladost, Zagreb, 1973, str. 205-207.
- Pilar, Ivo, *Secesija: studija o modernoj umjetnosti od Ive Pilara*, Tisak Dioničke tiskare, Zagreb, 1898.
- Schopenhauer, Arthur, *Die Welt als Wille und Vorstellung*, prvi svezak, F. A. Brockhaus, Leipzig, 1844.
- Sisolski, Jenio [Kumičić, Eugen], „O romanu“, *Hrvatska vila* 2 (8), 1883, str. 145-148.
- Šišić, Ferdo (ur.), *Korespondencija Rački–Strossmayer, od 6. okt. 1860. do 28. dec. 1875.*, knjiga 1, JAZU, Zagreb, 1928.
- Šišić, Ferdo (ur.), *Korespondencija Rački–Strossmayer, od 6. jan. 1876. do 11. dec. 1881.*, knjiga 2, JAZU, Zagreb, 1929.
- Zimmermann, Robert, „Wissenschaft und Literatur“, u: Gemeinderathe Der Stadt Wien (ur.), *Wien 1848-1888: Denkschrift zum 2. December 1888*, svezak 2, Carl Konegen, Beč, str. 129-196.

Literatura

- Acton, H. B., „Comte's Positivism and the Science of Society“, *Philosophy* 26 (99), 1951, str. 291-310.
- Aichner, Christof i Mazohl, Brigitte (ur.), *Die Thun-Hohenstein'schen Universitätsreformen 1849–1860: Konzeption – Umsetzung – Nachwirkungen*, Böhlau, Wien-Köln-Weimar, 2017.
- Ankersmit, Frank R., „Narrative and Interpretation“, u: Tucker, Aviezer (ur.), *A Companion to the Philosophy of History and Historiography*, Blackwell Publishing, Oxford, 2008, str. 199-208.
- Arnold, Gjuro, „Filozofija, prirodne nauke i socijologija (riječ u prilog metafizici)“, u: Zenko, Franjo (ur.), *Novija hrvatska filozofija*, Školska knjiga, Zagreb, 1995, str. 149-163.

- Bauer, Roger, *Der Idealismus und seine Gegner in Österreich*, Winter, Heidelberg, 1966.
- Batinić, Štefka i Radeka, Igor, „Od reformne do alternativne pedagogije: pokušaji drugačije škole u Hrvatskoj u 20. stoljeću“, *Acta Iadertina* 14 (1), 2017, str. 41-60.
- Bazala, Albert, *Filozofijski portret Franje Markovića*, Institut za filozofiju, Zagreb, 1974.
- Becher, Thomas, *Academic Tribes and Territories: Intellectual Enquiry and the Culture of Disciplines*, Open University Press, Bristol, 1989.
- Blaukopf, Kurt, „Von der Ästhetik zur Zweigwissenschaft: Robert Zimmermann als Vorläufer des Wiener Kreises“, u: Seiler, Martin i Stadler, Friedrich (ur.), *Kunst, Kunsttheorie und Kunstforschung im wissenschaftlichen Diskurs*, ÖBV & HPT, Beč, 2000.
- Blyth, Alan, „From Individuality to Character: The Herbartian Sociology Applied to Education“, *British Journal of Educational Studies* 29 (1), 1981, str. 69-79.
- Bourdieu, Pierre, „The specificity of the scientific field and the social conditions of the progress of reason“, *Social Science Information* 14 (6), 1975, str. 19-47.
- Bourdieu, Pierre, *Homo Academicus*, preveo na engleski Collier, Peter, Stanford University Press, Stanford, CA, 1984.
- Bourdieu, Pierre, *In Other Words: Essays Toward a Reflexive Sociology*, preveo na engleski Adamson, Matthew, Stanford University Press, Stanford, CA, 1990.
- Bourdieu, Pierre, *Science of Science and Reflexivity*, preveo na engleski Nice, Richard, The University of Chicago Press, Chicago, IL, 2004.
- Coen, Deborah R., *Vienna in the Age of Uncertainty: Science, Liberalism, and Private Life*, The University of Chicago Press, Chicago-London, 2007.
- Cohen, Gary B., *Education and Middle-class Society in Imperial Austria, 1848-1918*, Purdue University Press, West Lafayette, 1996.
- Comay, Rebecca, *Mourning Sickness: Hegel and the French Revolution*, Stanford University Press, Stanford, CA, 2011.
- Despot, Branko, *Filozofija Gjure Arnolda*, Kolo Matice hrvatske, Zagreb, 1970.
- Detjen, Joachim, *Politische Bildung: Geschichte und Gegenwart in Deutschland*, R. Oldenbourg, München, 2011.
- Donmoyer, Robert, „Take my paradigm ... please! The legacy of Kuhn's construct in educational research“, *International Journal of Qualitative Studies in Education* 19 (1), 2006, str. 11-34.

- Dummett, Michael, *Truth and the Past*, Columbia University Press, New York, NY, 2005.
- Dvorniković, Vladimir, *Savremena filozofija I*, Naklada knjižare Mirka Breyer, Zagreb, 1919.
- Dvorniković, Vladimir, *Savremena filozofija II*, Izdanje knjižare Z. i V. Vasića, Zagreb, 1920.
- Eyck, F. Gunther, „The Political Theories and Activities of the German Academic Youth between 1815 and 1819“, *The Journal of Modern History* 27 (1), 1955, str. 27-38.
- Fain, Haskell, *Between Philosophy and History*, Princeton University Press, Princeton, NJ, 1970.
- Feichtinger, Johannes, *Wissenschaft als reflexives Projekt*, Transcript, Bielefeld, 2014.
- Feyerabend, Paul, „Postscript on Relativism“, u: Feyerabend, Paul, *Against Method*, Verso, London, 1993.
- Filipović, Vladimir, „Franjo Marković: rodoljubni pjesnik i učitelj filozofije“, *Prilozi za istraživanje hrvatske filozofske baštine* 8 (15), 1982, str. 7-24.
- Folta, Jaroslav, „Life and scientific endeavour of Bernard Bolzano“, u: Jarník, Vojtěch, *Bolzano and the Foundations of Mathematical Analysis*, na engleski preveo Jarník, Jiří, Society of Czechoslovak Mathematicians and Physicists, Prag, 1981, str. 11-32.
- Fuller, Steve, „Being There with Thomas Kuhn: A Parable for Postmodern Times“, *History and Theory* 31 (3), 1992, str. 241-275.
- Gerber, Doris, „The Concept of Action and the Relevance of Intentional Collective Action in History“, *Journal of the Philosophy of History* 10 (2), 2016, str. 235-247.
- Goldstein, Leon J., „Against Historical Realism“, *Philosophy and Phenomenological Research* 40 (3), 1980, str. 426-429.
- Goldstein, Leon J., *Historical Knowing*, Austin, TX, University of Texas Press, 1976.
- Gretić, Goran, „A. Bazala - Utemeljenje i konstitucija 'Ideje nacionalne filozofije'“, *Prilozi za istraživanje hrvatske filozofske baštine* 16 (1-2), 1990, str. 41-78.
- Grijak, Zoran, „Korespondencija Kršnjavi – Strossmayer kao povijesno svjedočanstvo, kronologija velikih kulturnih pregnuća i *hommage* jednom životnom opusu“, u: Mance, Ivana i Matijević, Zlatko (ur.), *Zbornik radova znanstvenog skupa Iso Kršnjavi - veliki utemeljitelj*, Institut za povijest umjetnosti, Zagreb, 2015, str. 135-151.
- Haller, Rudolf, „On the Historiography of Austrian Philosophy“, u: Uebel, T.E. (ur.), *Rediscovering the Forgotten Vienna Circle*, Springer, Dordrecht, 1991, str. 41-50.

- Holjevac, Željko, „Kraljevska akademija znanosti i Pravoslavna akademija (1776.-1874.)“, u: Polić-Bobić, Mirjana (ur.), *Sveučilište u Zagrebu: 350 (1669.-2019.)*, Sveučilište u Zagrebu, Zagreb, 2019., str. 30-38.
- Hostinsky, Otakar, *Herbarts Ästhetik in ihren grundlegenden Teilen quellenmässig dargestellt und erläutert*, Leopold Voss, Hamburg, 1891.
- Janković, Branimir, „Prema historiji intelektualaca i intelektualnoj historiji“, u: Branimir Janković (ur.), *Dijalog s povodom 6: intelektualna historija*, FF Press, Zagreb, 2013, str. 11-77.
- Johnston, William M., *Austrijski duh: intelektualna i društvena povijest 1848-1938*, s engleskog preveo Paravić, Janko, Globus, Zagreb, 1993.
- Kale-Lostuvali, Elif, „Two Sociologies of Science in Search of Truth: Bourdieu Versus Latour“, *Social Epistemology* 30 (3), 2015, str. 273-296.
- Knox, H. M., „The Progressive Development of J. F. Herbart's Educational Thought“, *British Journal of Educational Studies* 23 (3), 1975, str. 265-75.
- Kuhn, Thomas, *The Structure of Scientific Revolutions*, The University of Chicago Press, Chicago, IL, 1996.
- Kuzminski, Adrian, „Defending Historical Realism“, *History and Theory* 18 (3), 1979, str. 316-349.
- Landerer Christoph, i Huemer, Wolfgang, „Johann Friedrich Herbart on Mind“, u: Lapointe, Sandra (ur.), *Philosophy of Mind in the Nineteenth Century*, svezak 5, Routledge, New York, 2018, str. 60-76.
- Law, John, „Is Epistemology Redundant?“, *Philosophy of the Social Sciences* 5, 1975, str. 317-337.
- Leary, David E., *Metaphors in the History of Psychology*, Cambridge University Press, Cambridge, 1990.
- Lehrer, Keith i Marek, Johann Christian (ur.), *Austrian Philosophy Past and Present: Essays in Honor of Rudolf Haller*, Springer, 2012.
- Lovejoy, Arthur O, *The Great Chain of Being: A Study of the History of an Idea*, Harvard University Press, Cambridge, MA, 1936.
- Luetić, Tihana, „Kr. sveučilište Franje Josipa I. u Zagrebu (1874.-1918.)“, u: Mirjana Polić-Bobić (ur.), *Sveučilište u Zagrebu: 350 (1669.-2019.)*, Sveučilište u Zagrebu, Zagreb, 2019., str. 39-55.

- Luetić, Tihana, „Prve studentice Mudroslovnog fakulteta kr. Sveučilišta Franje Josipa I. u Zagrebu“, *Povijesni prilozi* 21 (22), 2002, str. 167-207.
- Luetić, Tihana, „Socijalna slika studenata Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu (1874.–1914.)“, *Zbornik Odsjeka za povijesne znanosti Zavoda za povijesne i društvene znanosti HAZU* 24, 2006, str. 199-222.
- Luetić, Tihana, „Studentska mladež u Narodnom pokretu 1903. godine“, *Cris* 15 (1), 2013, str. 51-58.
- Luft, David S., „Schopenhauer, Austria, and the Generation of 1905“, *Central European History* 16 (1), 1983, str. 53-75.
- Mah, Harold E., *The End of Philosophy, the Origin of 'Ideology': Karl Marx and the Crisis of the Young Hegelians*, University of California Press, London, 1987.
- Markus, Tomislav, „Korespondencija Josipa J. Strossmayera i Koste Vojnovića kao povijesni izvor“, *Časopis za suvremenu povijest* 36 (2), 2004, str. 581-595.
- Maroević, Tonko, „Izidor Kršnjavi (1845-1927)“, *Radovi Odsjeka za povijest umjetnosti* 7 (4), 1981, str. 41-45.
- Maruševski, Olga, „Izidor Kršnjavi i 'dnevnik' njegove borbe za profesuru“, *Radovi Odsjeka za povijest umjetnosti* 7, 1981, str. 23-39.
- Maruševski, Olga, *Društvo umjetnosti 1858.-1879.-1941.*, DPUH, Zagreb, 2004.
- Maruševski, Olga, *Iso Kršnjavi kao graditelj: izgradnja i obnova obrazovnih, kulturnih i umjetničkih objekata u Hrvatskoj*, Institut za povijest umjetnosti, Zagreb, 2009.
- Marx, Karl, „Prilog kritici Hegelove filozofije prava“, u: Marx, Karl i Engels, Friedrich, *Rani radovi: izbor*, Naprijed, Zagreb, 1961, str. 81-95.
- Marx, Karl, *Klasne borbe u francuskoj od 1848. do 1858.: Osamnaesti brumaire Luja Bonaparta*, prevela Nataša Tkalec, Naprijed, Zagreb, 1973.
- McCullagh, C. Behan, „Historical Realism“, *Philosophy and Phenomenological Research* 40 (3), 1980, str. 420-425.
- Mendoza, Pilar i Kuntz, Aaron, „Bourdieu and Academic Capitalism: Faculty 'Habitus' in Materials Science and Engineering“, *Journal of Higher Education* 83 (4), 2012, str. 558-581.
- Metesi Deronjić, Željka, „Polemika o secesiji u Hrvatskoj: Franjo Ksaver Kuhač i Ivo Pilar“, *Cris* 11 (1), 2009, str. 229-237.

- Milanja, Cvjetko, *Konstrukcije kulture: modeli kulturne modernizacije u Hrvatskoj 19. stoljeća*, Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, Zagreb, 2012.
- Murphey, Murray, „Realism about the Past“, u: Tucker, Aviezer (ur.), *A Companion to the Philosophy of History and Historiography*, Blackwell Publishing, Oxford, 2008, str. 181-189.
- Nagel, Ernest, *The Structure of Science*, Routledge, London, 1961.
- Oelkers, Jürgen, „Das Ende des Herbartianismus: Überlegungen zu einem Fallbeispiel der pädagogischen Wissenschaftsgeschichte“, u: Zedler, P. i König, E. (ur.), *Rekonstruktion pädagogischer Wissenschaftsgeschichte*, Deutscher Studien Verlag, Weinheim, 1989, str. 77-116.
- Okey, Robin, „The Primary School Movement in the South Slav Lands of the Habsburg Monarchy in the Era of Dualism: Ideal and Reality“, *Godišnjak* 42, 2013, str. 147-164.
- Ostajmer, Branko, „Kako sam postao *Magjaron* - tri godine u životu Izidora Kršnjavoga (1883.–1885.)“, u: Mance, Ivana i Matijević, Zlatko (ur.), *Zbornik radova znanstvenog skupa Iso Kršnjavi - veliki utemeljitelj*, Institut za povijest umjetnosti, Zagreb, 2015, str. 25-41.
- Palekčić, Marko, „Herbartova teorija odgojne nastave – izvorna pedagogijska paradigma“, *Pedagogijska istraživanja* 7 (2), 2010, str. 319-340.
- Parsons, Jotham, „Defining the History of Ideas“, *Journal of the History of Ideas* 68 (4), 2007, str. 683-699.
- Pataut, Fabrice, „An Anti-Realist Perspective on Language, Thought, Logic and the History of Analytic Philosophy: An Interview with Michael Dummett“, *Philosophical Investigations* 19 (1), 1996, str. 1-33.
- Pataut, Fabrice, „Anti-realism about the Past“, u: Tucker, Aviezer (ur.), *A Companion to the Philosophy of History and Historiography*, Blackwell Publishing, Oxford, 2008, str. 190-198.
- Patton, Lydia, „Anti-psychologism about Necessity: Friedrich Albert Lange on Objective Inference“, *History and Philosophy of Logic* 32 (2), 2011, str. 139-152.
- Pavešković, Antun, „Moderna i tradicija“, *Dani Hvarškoga kazališta* 27 (1), 2001, str. 37-46.
- Peklić, Ivan, „Franjo Marković: Sveučilište kao duhovna lađa naroda“, *Filozofska istraživanja* 33 (3), 2013, str. 493-508.
- Perić, Ivo, *Hrvatski državni sabor 1848.-2000.*, sv. 2, Dom i svijet, Zagreb, 2000.

- Polšek, Darko (ur.), *Sociologija znanstvene spoznaje: „strogi program“ i „Edinburška škola“ u sociologiji znanosti*, Hrvatski kulturni dom, Rijeka, 1995.
- Posavac, Zlatko, „Gjuro Arnold kao estetičar u kontekstu kontroverza hrvatske Moderne. IV. Umjetnost i znanost“, *Prilozi za istraživanje hrvatske filozofske baštine* 18 (1-2), 1992, str. 101-140.
- Posavac, Zlatko, „Gjuro Arnold kao estetičar u kontekstu kontroverza hrvatske Moderne. VI. Zaključak“, *Prilozi za istraživanje hrvatske filozofske baštine* 20 (1-2), 1994, str. 271-323.
- Posavac, Zlatko, „Hrvatska estetika u doba Moderne“, *Dani Hvarškoga kazališta* 7 (1), 1980. str. 65-94.
- Posavac, Zlatko, „Ususret estetičkom psihologizmu Moderne“, *Prilozi za istraživanje hrvatske filozofske baštine* 15 (1-2), 1989, str. 7-43.
- Prelog, Petar, „Artikulacije moderniteta. Institucije, secesije, publika,“ u: Kolečnik, Liljana i Prelog, Petar, (ur.), *Moderna umjetnost u Hrvatskoj 1898.-1975*. Institut za povijest umjetnosti, Zagreb, 2012, str. 10-39.
- Radeka, Igor, „Pedagogija i ideologija u Hrvatskoj“, u: Roksandić, Drago i Cvijović Javorina, Ivana (ur.), *Desničini susreti 2010. Zbornik radova*, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu i Plejada, 2011, str. 116-136.
- Raspa, Venanzio (ur.), *Alexius Meinong und Kazimierz Twardowski: Der Briefwechsel*, De Gruyter, Berlin, 2016.
- Ringer, Fritz, „The intellectual field, intellectual history, and the sociology of knowledge“, *Theory and Society* 19 (3), 1990, str. 269-294.
- Romand, David, „An unorthodox Herbartian in Graz: Joseph Wilhelm Nahlowsky's 'affective Herbartianism'“, u: Goubet, Jean-François i Bolle, Rainer (ur.), *Herbart als Universitätslehrer*, IKS Garamond, Jena, 2018, str. 203-220.
- Rusnock, Paul i Šebestík, Jan, *Bernard Bolzano: His Life and Work*, Oxford University Press, Oxford, 2019.
- Serdar, Elizabeta, „Doprinos Vjekoslava Košćevića pokretu za umjetnički odgoj u Hrvatskoj“, *Anali za povijest odgoja* 15/16 (39/40), 2018, str. 37-57.
- Schnädelbach, Herbert, *Philosophie in Deutschland 1831–1933*, Suhrkamp, Frankfurt na Majni, 1999.
- Shapin, Steven, „Discipline and bounding: The history and sociology of science as seen through the externalism-internalism debate“, *History of Science* 30, 1992, str. 333-369.

- Shapin, Steven, „Here and Everywhere: Sociology of Scientific Knowledge“, *Annual Review of Sociology* 21, 1995, str. 289-321.
- Simons, Massimiliano, „The many encounters of Thomas Kuhn and French epistemology“, *Studies in History and Philosophy of Science* 61, 2017, str. 41-50.
- Skuhala Karasman, Ivana, „Dvornikovićevo viđenje Wilhelma Wundta“, *Metodički ogledi* 18 (1), 2011, str. 99-110.
- Smith, Barry, „Austrian Origins of Logical Positivism“, u: Szaniawski, A. (ur.), *The Vienna Circle and the Lvov-Warsaw School*, Springer, Dordrecht, 1989, str. 19-53.
- Smith, Barry, *Austrian Philosophy: The Legacy of Franz Brentano*, Open Court, Chicago, 1995.
- Somr, Miroslav, i Hrušková, Lenka, „Herbart’s Philosophy of Pedagogy and Educational Teaching“, *Studia Edukacyjne* 33, 2014, str. 413-429.
- Spomenica o 25-godišnjem postojanju Sveučilišta Franje Josipa I. u Zagrebu: 1874-1899*, izdao Akademski senat Kr. Sveučilišta, Kr. zemaljska tiskara, Zagreb, 1900.
- Šebestík, Jan, „Bolzano’s Lehrjahre“, u: Reboul, Anne (ur.), *Mind, Values, and Metaphysics: Philosophical Essays in Honor of Kevin Mulligan*, svezak 1, Springer, Cham, 2014, str. 289-293.
- Šicel, Miroslav, „Milivoj Dežman Ivanov“, u: Šicel, Miroslav (ur.), *Hrvatska moderna: kritika i književna povijest*, Matica hrvatska, Zagreb, 1975, str. 29-34.
- Šidak, Jaroslav, „Sveučilište do kraja Prvog svjetskog rata“, u: Šidak, Jaroslav (ur.), *Spomenica u povodu proslave 300-godišnjice Sveučilišta u Zagrebu*, svezak 1, Izdavački zavod JAZU, Zagreb, 1969, str. 91-124.
- Šimetin Šegvić, Filip, *Patriotizam i bunt: Franjo Josip I. u Zagrebu 1895. godine*, Srednja Europa, Zagreb, 2014.
- Šimetin Šegvić, Filip, *Vlast, politika i kultura u banskoj Hrvatskoj od 1883. do 1903. godine*, doktorski rad, Sveučilište u Zadru, 2020.
- Škalamera, Sonja Gaćina, „Zakon o pučkim školama i preparandijama u kraljevinama Hrvatskoj i Slavoniji iz 1874. godine: sto četrdeseta obljetnica hrvatskoga zakona o obveznom obrazovanju“, *Anali za povijest odgoja* 13, 2014, str. 99-133.
- Taylor, A. J. P. *Habsburška Monarhija 1809-1918*, Znanje, Zagreb, 1991.
- Vernazza, Marica, „Objašnjenje u povijesti“, *Filozofska istraživanja* 112 (4), 2008, str. 913-929.

Wacquant, Loïc J. D., „An Interview with Pierre Bourdieu. For a Socio-Analysis of Intellectuals: On 'Homo Academicus'“, *Berkeley Journal of Sociology* 34, 1989, str. 1-29.

Weldon Whalen, Robert. *Sacred Spring: God and the Birth of Modernism in Fin de Siècle Vienna*, Wm. B. Eerdmans Publishing, Grand Rapids-Cambridge, 2007.

Whatmore, Richard, *What is Intellectual History?*, Polity, Oxford, 2015.

White, Hayden, *Metahistory: The Historical Imagination in Nineteenth-century Europe*, Johns Hopkins University Press, Baltimore, MD, 1975.

Wickberg, Daniel, „In the environment of ideas: Arthur Lovejoy and the history of ideas as a form of cultural history“, *Modern Intellectual History* 11 (2), 2014, str. 439-464.

Wiesing, Lambert, *Visibility of the Image: History and Perspectives of Formal Aesthetics*, prevela na engleski Roth, Nancy Ann, Bloomsbury, New York, NY, 2016.

Wilfing, Alexander, „'Absolute' Aesthetics in Context: The Sociopolitical Fundamentals of Eduard Hanslick's Scholarly Activities; Towards a Cultural Turn in Hanslick Scholarship“, *International Review of the Aesthetics and Sociology of Music* 50 (1-2), 2019, str. 175-190.

„Wilhelm von Humboldt“, *Prospects: the quarterly review of comparative education* 23 (3-4), 1993, str. 613–23.

Wundt, Wilhelm, „Philosophy in Germany“, *Mind* 2 (8), 1877, str. 493-518.

Župan, Dinko, „Kulturni i intelektualni razvoj u Hrvatskoj u 'dugom' 19. stoljeću“, u: Švoger, Vlasta i Turkalj, Jasna (ur.), *Temelji moderne Hrvatske: hrvatske zemlje u "dugom" 19. stoljeću*, Matica hrvatska, Zagreb, 2016, str. 273-308.

Župan, Dinko, „Utjecaji Mažuranićeve reforme školstva na pučko školstvo u Slavoniji (1875.-1885.)“, *Scrinia Slavonica* 2 (1), 2002, str. 277-292.

Internetski izvori

„Arnold, Đuro“, *Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje*, Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2020, URL: <http://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=3953>.

„Bresztyenszky, Aleksandar“, *Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje*, Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2020, URL: <https://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=9430>.

Fisette, Denis, „Robert Zimmermann and Herbartianism in Vienna. The critical reception from Brentano and his followers“, *Meinong Studies*, 2020, URL: <https://philarchive.org/archive/FISRZA>.

Gordon, Peter E., „What is intellectual history? A frankly partisan introduction to a frequently misunderstood field“, Harvard University, Cambridge, MA, URL: <https://projects.iq.harvard.edu/harvardcolloquium/pages/what-intellectual-history>.

„Hrvatsko društvo likovnih umjetnika“, *Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje*, Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2020, URL: <https://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?ID=70463>.

Kolar-Dimitrijević, Mira, „Izidor Kršnjavi i simbolika zagrebačke Zlatne dvorane,“ *Kolo* 5, 2013, URL: <https://www.matica.hr/kolo/401/izidor-krsnjavi-i-simbolika-zagrebacke-zlatne-dvorane-22926>.

Petrač, Božidar, „O Markovićeve predavanju uz izložbu Društva hrvatskih umjetnika (uz 170. obljetnicu rođenja Franje Markovića, 1845.-1914.)“, *Kolo* 25 (3), 2015, URL: <http://www.matica.hr/kolo/467/o-markovicevu-predavanju-uz-izlozbu-drustva-hrvatskih-umjetnika-25220>.

„Vojnović, Konstantin“, *Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje*, Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2020, URL: <https://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=65237>.